ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

HARİCİLİĞİN DOĞUŞUNDAKİ

KELÂMÎ MOTİFLER

(Yüksek Lisans Tezi)

Fuat KAVUKÇU

BURSA - 1984

ÖNSÖZ

İslâm düşüncesinin gelişmesinde Kur'an ve Sünnetin farklı değerlendirilişinin rolü büyük olmuştur. İslam mezhepleri arasında ilk ortaya çıkan Hariciler, farklı değerlendirmenin ilk temsilcileri olduğundan, ayrıca daha sonraki çalışmalarımıza da temel teşkil edecek ilk asrı inceleme imkanını vereceğinden, Yüksek Lisans çalışmamızın "Hariciliğin Doğuşundaki Kelâmî Motifler" konulu bir tez üzerinde olması uygun görülmüştür.

Çalışmamız zaman ve kaynak bakımından sınırlı olması dolayısıyle, Haricilerin doğuş dönemindeki olayların tetkikini ancak ilk Islam Tarihi kaynak kitaplarından istifade ile özetleme şeklinde olmuştur. Kelam konularına kaynak teşkil edebilecek nitelikteki meselelerin, olaylar içindeki temelleri araştırılmıştır.

Kelâmî motifler, Haricilerin kendi kaynaklarına ulaşamamamız nedeniyle, Mezhepler Tarihi kitapları ve Ehl-i Sünnet Kelam kitaplarının nakletti̇ği bilgiler ışığında işlenilmeye çalışılmıştır. Kelam ilminin henüz doğmadığı ve tedvininin söz konusu olmadığı bir dönemde, kelâmî motiflere nüve teşkil edecek problemleri bulmak ve bunlara Haricilerin bakış açısını tesbit etmenin güçlüğü ile beraber, görüşlerinin açıklığa kavuşması için doğuş dönemi sonrası fikirlerini de ele almak gerekmiştir.

Hariciliğin doğuşu, kelâmî motifler ve itikâdî gelişmeler olarak üç bölümden meydana gelen bu çalışmada, ilk ihtilaflar ve siyasi ihtilafların dînî inançlara dönüşerek nasıl bir özellik arzettiği, Islam düşüncesine getirdiği müsbet ve menfi fikir hareketleri gösterilmek istenmiştir. Tezimizde her dînî toplulukta zaman zaman görüldüğü gibi Harcilerin dînî incelikleri bilmeden, din adına tedhiş denilebilecek fâliyetleri ile Islam cemaatini nasıl sarstığını görmek düşüncesine de yer verilmiştir.

Tez çalışmalarımda değerli rehberliği için, danışman hocam sayın Doç.Dr.Hüseyin AYDIN'a ve kıymetli tavsiyeleri ile yardımlarını esirgemeyen Prof.Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI'ya şükranlarımı arzederim.

Fuat KAVUKÇU

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HARİCİ AKÂİDİ VE GELİŞMESİ

KISALTMALAR

age. : adı geçen eser
a.s : aleyhisselam
A.Ü.İ.F : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
B. : Bab
b. : bin ibn
bk. : bakınız
c. : cild
Çev. : çeviren
İ.A : İslam Ansiklopadisi
K. : Kitap
mad. : Madde, maddesi
nşr. : Neşreden
s. : sahife
thk. : tahkik
ty. : tarih yok
v. : vefatı
vd. : ve devamı

G İ R İ Ş

Tez konumuz olan "Hariciliğin Doğuşundaki Kelâmî Motifler"i incelemeye başlamadan önce, Hariciliğin zuhurundan önceki itikâdî-siyasî olayları ve sosyal yapıyı özet olarak gözden geçirmeyi lüzumlu buluyoruz.

Ashab-ı kiram bizzat Resulullah (a.s)ın kendisinden İslâm'ı öğreniyor, tereddütler olursa açıklamalarından ve davranışlarından murâd-ı Nebeviyi idrak ediyorlardı. Peygamber (a.s) zamanında mü'minler aralarında tartışmaz, meseleleri ashabı tatmin edecek ölçüde bizzat O çözerdi. Fesatlığı arzu eden münafıklar da Resulullah'tan çekindikleri için ortalığı kızıştırmağa teşebbüs edemezlerdi. Ashab nübüvvet nurundan istifade ettikleri için farklı düşüncelere gerek duymaz ve imkan da bulamazdı.

Çok kısa zamanda büyük gelişme kaydeden İslâm futuhâtı, değişik din ve kültüre sahip milletleri ya hakimiyeti altına almış veya komşu olmuştur.[1] İslâm'ın hakimiyetine giren insanlardan müslüman olanlar kendi din ve kültürlerinden İslâmiyet'e zıt düşmeyenlerini İslam'a uydurmaya çalışmış, kendi dinlerinde kalanlar ise müslümanlarla kültür mübadelsinde bulunmuştur.

Müslümanların dinî, fikrî ve sosyal hayatındaki bu çok hızlı gelişme bazı fertler ve gruplar tarafından yeteri kadar hazmolunamadığından ve itikâdî-siyasî ihtilaflarda nasslara değişik açılardan bakıldığından, çoğu zaman da nasslara derinlemesine nüfuz noksanlığından taraflar farklı istikametlere yönelmişlerdir.

Hz. Peygamber'in vefatı üzerine meydana gelen ihtilafların en önemlisi ' imâmet ' meselesinde olmuştur.[2] Peygamber (a.s) den sonra devletin başına kimin geçeceği meselesine Kur'an-ı Kerim'-

---

1- İslâm'ın yayılışı için bk., Arnold, T.W., İntişar-ı İslâm Tarihi, çev.,M.Halil Halid, İstanbul 1343

2- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâîl, Makâlâtu'l İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn, tahkik, Muhammed Muhıddîn Abdelhamîd, I-II Kahire 1369/1950, c.I, s.39 vd.;el-Bağdâdî, Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir el-İsfereyânî, el-Fark beyne'l Fırak, Kahire ty. s.14-16; eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebî Bekr Ahmed, el-Milel ve'n-Nihal,I-II,Thk.Muhammed Seyyid Geylânî Beyrut 1395/1975, c.I, s.13-20

de hiç temas edilmediği gibi, Peygamber'in de bu mevzuda herhangi bir beyanda bulunmadıkları hadislerin tetkikinden anlaşılmaktadır.[3]

Halifeliğe, gelişmekte olan İslam devletinin savunma ve yayılışını, birlik ve düzenini temin edebilecek, ümmete lider olma kabiliyetine sahip ve otoritesini ümmet üzerinde hissettirecek, müdebbir bir şahsiyete sahip oluşundan Hz. Ebû Bekir (v.13/634) seçilmiştir. Müslümanların icmâ'ı ile Hz. Ebû Bekir'i halife seçmeleri, mevcut idârî, siyasî ve içtimâî durumların bir zarureti, Arap riyaset anlayışının bir gereği idi.[4]

Hz. Ebû Bekir'in hilafeti zamanında siyasi bir anlaşmazlık çıkmamıştır. Bazı Arap kabileleri zekât vermekten ictinab etmiş, irtidat olayları ve yalancı peygamberlik iddiaları olmuşsa da Hz. Ebû Bekir'in istikrarlı tutumlarıyla olaylar çözümlenmiş,[5] İslâm birliği yeniden teessüs etmiştir.

Hz. Ömer'in hilâfeti on yıl süren fetihler devridir.[6] Hz, Ömer'in (v.24/644) hançerlenişinden[7] sonra şûrâ Osman b. Affan'ı (v.35/655) halife olarak seçti.[8]

Hz. Osman'ın hilafeti genel bey'ata mazhar olmuştur. Hilâfetinin ikinci yarısında (30-35/650-655) huzursuzluklar, karışıklıklar çıkmaya başladı. Bu karışıklıklarda onun idaresinde dinî manâda gayr-i meşrûluklar yoksa da, Benû Hâşim ve Benû Ümeyye'nin arasındaki rekabetin büyük rolü vardır.[9] Hilâfetin ikinci yarısında

----

3- el-Buharî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâîl, el-Câmi'u's-Sahîh, I-VIII, İstanbul 1979 ,K.Hudûd, B.31; Müslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî, el-Câmi'u's-Sahîh,I-IV,Nşr. M.Fuad Abdulbâkî, Mısır 1374-1375/1955-1956, K. İmâre,B.2; Ahmed b. Hanbel,Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, el-Müsned,I-VI, Beyrut ty. c.I,s.55;Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ceriri't-Taberî, Tarîhu'l Umem ve'l-Mulûk,thk.Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Beyrut 1967 c.III, s.203

4- Hizmetli Sabri,"Cahız'ın İmâmet Anlayışı",A.Ü.İ.F.Dergisi,c.XXVI, s.687

5- Bk.Uçok Bahriye, İslamdan Dönenler ve Yalancı Peygamberler,Ankara 1967

6- Geniş bilgi için bk.,Taberî,Tarih,C.III,s.428-c.IV, s.240;Arnold T.W,age.,s.58 vd.

7- Hz.Ömer,Muğîre b. Şu'be'nin Medine'ye gönderip zanaatkâr olarak çalıştırdığı kölesi Ebû Lü'lü' tarafından hançerlenmiştir.Taberi c.IV,s.190 vd.;Wellhausen,Julius,Arap Devleti ve Sukutu,çev.Fikret Işıltan, Ankara 1963, s.55

8- Şûrâ;Aşere-i mübeşşerenin sağ kalanları ile müşavir olarak katılan Abdullah b. Omer'den ibaretti. Taberi,Tarih,c.IV,s.227

9- G.Levi Della Vida,Osman mad. İ.A.,c.IX,s.430

karışıklıklar çıkmasında kendi mîzacının da etkisi büyüktür. Hz. Osman müsamahakârlığı, tevazuu ve cömertliği ile tanınan bir zât idi.

Osman b. Affan'ın icraatını tasvib etmeyenler; O'nun akrabasına yani Emevî ailesine karşı göstermiş olduğu aşırı yakınlık ile eyâlet valiliklerine onları tayın etmesi,[10] Hac esnasında Mina'da seleflerinin aksine namazı iki yerine dört kıldırmasını, Mushafları yaktırarak İbn Mes'ud (v.32/652) ve Ubey b. Ka'b (v.22/642)ın kıraatlerini yasaklamasını, Bahreyn ve Umman halkını zekât malları satılancaya kadar mal satmaktan men edişini, kendisini ve Muaviye (v.60/680) yi tenkid eden Ebû Zerri'l-Gıfârî (v.32/652) yi Rebeze'ye sürdürmesini, Ammâr b. Yâsir (v.37/657)i dövdürüşünü, Muhacir ve Ensar'la istişareyi terk edişini birer delil olarak kullanmışlardır.[11]

Hz. Osman hakkındaki hoşnutsuzlukların tetkikinde Abdullah b. Sebe (v.40/660) veya İbnu's-Sevdâ[12] diye Kûfe'li veya San'a'lı bir kişinin Hz. Osman devrinde Yahudilikten dönerek güyâ müslüman olmuş, daha sonra müslüman ülkelerde dolaşarak sapık fikirler yaymağa başlamasının büyük tesirini görüyoruz.[13]

İbn Sebe anası siyahî bir câriye olan ve en azından iki ismi ve iki vatanı bulunan farklı bir kişi idi.[14]

10- Tâif'e sürülmüş olan Mervan'ın babası el-Hakem b. Ebi'l Âs (v.32/652)ı Medine'ye getirterek kendisine Beytü'l-Mal'den yüzbin dirhem, oğlu el-Hâris'e Medine çarşısının öşrünü vermesi, Mervan b. Hakem (v.65/685) i özel kâtibi yapması ve İbn Ebî Serh (v.59/678) e İfrîkiye vilâyeti gelirinin humusunu vermesi, seferlere iştirak etmeyen bazı yakınlarına harp ganîmetlerini dağıtırken hisse ayırması, Ehl-i Bedr'in paylarını kısması, Hz. Ömer'in tayin ettiği bazı sahabeyi valilik görevlerinden alarak, yerlerine kendi yakın akrabalarından olan Abdullah b. Âmir (v.58/677), el-Velîd b. 'Ukbe ve özellikle Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh gibi müslümanların nefretini kazanmış olanları tayin etmesi bu yakınlığın örneklerindendir. Taberî, Tarih, c.IV, s.242-338; İbn Abd Rabbih, Ebû Omer Ahmed b.Muhammed el-Endülûsî, el-'Ikdu'l Ferid, I-VII, Kahire 1948, c.IV, s. 283-310; el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali, Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher, I-IV, Beyrut 1385/1965, c.II, s. 332 vd.

11- Taberî Tarih, c.IV, s.242

12- Taberî Tarih, c.IV, s.340

13- Şehristânî, el-Milel, c.I,s.174

14- Tritton,A.S., İslâm Kelâmı çev.Mehmet Dağ, Ankara 1983,s.23

Emevilerin egemenliğine karşı beslenen kin ve nefretin semereleri 35/656 yılında Mısırlıların ' Umre ' niyetiyle Mekke yerine Medine'ye gelmeleri üzerine ortaya çıkar. Halifeyi ve Medine'nin durumunu yakînen görmüş olan[15] isyancılar aynı yıl için bu defa hac niyetiyle yola çıkarak Medine yakınlarında konaklamışlar ve Halife'nin hallinde ittifak etmişlerse de, yerine kimin getirileceği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Mısırlıların Ali b. Ebî Tâlib (v. 40/661) i, Basralıların Talha b. Ubeydullah (v.36/656)ı, Kûfelilerin de Zebyr b. el-Avvâm (v.36/656)ı halife yapmak istemeleri dikkati çekmektedir.[16] İknası mümkün olmayan ve her hâlükâr'da zorlayıcı tedbirlere tevessül etmeyen Hz. Osman isyancılar tarafından 18 Zilhicce 35/17 haziran 656 yılında fecî şekilde katledilmiştir.[17]

Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra İslâm devleti başsız kalmıştı, bu durumda kimse halife olmak istemiyordu. Durumun kötüye gittiğini gören isyancılar Medine'deki ashabı halife seçimine zorlayınca, Mescid-i Nebevi'de toplanan ashab Hz. Ali'ye görevi kabül etmesinde israr ettilerse de, kabül etmeyerek Talha ve Zübeyr'e teklif etti.[18] Talha ve Zübeyr'de kabül etmeyince Hz. Ali halifeliği kabül etti ve konuşmasında " benden öncekilere bey'at edildiği gibi bana da bey'at ettiniz...imama istikâmet, teb'asına da itaat gerekir, bu bey'at umumidir" diyerek birlik ve beraberliğin önemini, zımnen de âsîlerin üstesinden gelme probleminin zorluğunu anlatmış ise de, daha sonra Talha, Zübeyr ve Ummülmü'minîn Aişe (v.58/677) Hz. Osman'ın katillerinin bulunmasını istemelerine rağmen, Hz. Ali'nin yanında değil karşısında yer almışlardır.[19] Şam valisi Muaviye de Hz. Osman'ın kan talebini iyice körükler.

Hz. Ali isyancıları başından defedememiş ve fiilen sadece Medîne'de kendisine beyat edilmiş olup, henüz vilâyetlerin durumu belli olmadığından, ortalığın yatışıp, sükûnete kavuşmasını

15- Kutluay, Yaşar, Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri, Ankara 1968, s.38

16- Taberî, Tarih, c.IV, s.349

17- Şiblî, Mevlânâ Nu'man-Süleyman Nedevî, İslâm Tarihi (Asr-ı Saadet) çev.Ömer Rıza (Doğrul), I-IX, İstanbul 1928, c.VIII, s.52

18- Taberî, Tarih, c.IV, s.427 vd.

19- Şiblî, age., c.IX, s.47

ve icrâ-ı faaliyet yapabilme gücüne sahip olmaya gayret ediyordu. Şam valisi Muaviye kendisine bey'at için gönderilen elçiye verdiği cevapta Muaviye'nin ' Osman'ın kanını talep ' perdesi altında hılâfet arzusunu zımnen belirtmiş oluyordu.[20] Muaviye'nin Hz. Ali'ye bey'atı demek, Emevî ailesinin sonu anlamını taşıyordu. Hz. Ali'nin de Medine'deki merkezî bey'atı genelleştirmesi için, Muaviye muhalefetinden kurtulması gerekiyordu.

Hz. Ali bir ordu düzenleyip Şam üzerine harekete hazırlandı. Fakat Basra'da Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr valiyi esir alarak bir kuvvet oluşturmaları üzerine oraya yöneldi.[21] Basra yakınlarında buluşan her iki ordunun başındaki Hz. Ali ve Hz. Aişe "insanların arasını ıslah için geldiklerini"[22] söyleyerek, harbe niyetli görünmüyor ve sulh için müzakereler müsbet devam ederken, Hz. Osman'ın katline iştirak edenler, sulhun kendilerinin kecziyesini intac edeceği kanaatiyle, gece karanlığından istifade ederek her iki tarafta da baskın şeklinde harbi başlatmaya muvaffak olmuşlardır. 14 Cemâziyelâhir 36/9 aralık 656 perşembe günü cereyan eden, Hz. Aişe Yemen valiliğinden ayrılan Ya'lâ b. Münye tarafından hediye edilen ' asker ' adında bir deveye bindiği için " Cemel Vakası" ismi verilen, her iki taraftan binlerce müslümanın öldüğü muharebe başladı.[23]

Savaşa sebeb olan baskının vukuundan bir gece evvel Sebeîlerin yaptığı gizli toplantıda kararlaştırıldığı, gerek Hz. Osman'ın katli, gerek Cemel vak'asının esas müsebbibi Abdullah b. Sebe' (v.40/660) olarak gösterilirse de,[24] karışıklığın en büyük âmili olarak gösterilen Ibnu's-Savdâ olmasaydı dahî Hz. Osman'ın yumuşak idaresinden istifade ile serbesce dışarı çıkan ashabın, değişik istikametlerdeki halkı kendi görüşlerine toplayan veya halifeyi tenkid eden davranışlarıyla, bir takım karışıklıkların ortaya çıkması tabiî bir sonuç olacaktı. Nitekim oldu da.. Zira, cemiyet değişmiş, nizam sarsılmış ve yeni ihtiyaçlar belirmişti.[25]

20-Şiblî, age., c.VIII, s.50; Çağatay Neşet-Çubukçu İbrahim, İslâm Mezhepleri Tarihi, Ankara 1965, s.12
21-Çağatay Neşet-Çubukcu Ibrahim, age., s.11
22-Taberî Tarih, c.IV, s.488; İbnu'l-Esir, Izzuddin Ebu'l-Hasen b.Ali b. Muhammed b. Abdilkerim, el-Kâmil fi't-TarihI-XIII, Beyrut 1386/1966, c.III, s.223
23-Cemel vak'asının teferruatı için bk., Taberî, Tarih, c.IV, s.458-545; Ibn Abd Rabbih, 'Ikd, c.IV, s.313-332; Mes'ûdî, Murûc, c.II, s.357-74 İbnu'l-Esir, Kâmil, c.III, s.205-263
24-Taberî, Tarih, c.IV, s.468 vd.
25-Taberî, Tarih, c.V, s.5-6; İbn Abd Rabbih, 'Ikd, c.IV, s.332-336

BİRİNCİ BÖLÜM

HARİCİLİĞİN DOĞUŞU

HARİCİLİĞİN DOĞUŞU

A. SIFFÎN SAVAŞI VE HAKEM OLAYI

Tarihte ' Cemel Vak'ası ' diye meşhur olan bu savaşı halife Ali b. Ebî Talib kazandıktan sonra, Muaviye meselesini çözümlemek için hazırlıklara başladı.

Şam valisi Muâviye (v.60/680) Suriye'yi halife Ali b. Ebî Talib'e karşı " Ali'ye bey'at ederseniz sizi buradan çıkarır" diyerek kışkırtmasını artırmış ve dört Arap dâhîsinden biri olan Amr b. el-Âs'ı (v.43/664)da beraberine almıştı.

Cemel vak'asından sonra Nuhayle'de ordu kuran halife Ali b. Ebî Talib, Rakka yakınlarındaki Sıffîn denilen yerde, Muaviye ordusu ile karşılaştı.Hz. Ali Şam valisi Muaviye ile üç aya aşkın bir zaman, kan dökmeden anlaşmak için elçi gönderip sulh ortamı aradı ise de,Muaviye'yi fikrinden vaz geçiremedi ve bey'atı temin edemedi.[26] Nihayet müslümanlar İslâm Tarihinde ikinci defa Safer 37/Haziran 657 başında savaşa başladı. Gittikce kızışan savaşı, Leyletü'l-Herîr denilen Saferin 8-9 perşembeyi cumaya bağlayan gecesi en şiddetli şekilde devam ederken Ali b. Ebî Talib'in kazanacağı kesinleşti ve Muaviye savaş meydanından kaçmak üzere idi.

Kurnaz Amr b. el-Âs mızrakların ucuna Mushaf sayfalarını astırarak ve askerlerine " Ey Iraklılar! Allah'ın kitabı sizinle bizim aramızda hakem olsun" diye bağıttırarak, Ali b. Ebî Talib tarafının ön saflarında çarpışan müttekî kurrânın tereddüde düşmesini temin etti. Kesinleşmiş yenilgiyi bertaraf etmeyi başardı. Hz. Ali teredüde düşenlere bunun hîle olduğunu ve haklı olan savaşlarına devam etmelerini söyledi ise de dinletemedi.[27]

26- İbn'ul-Esîr, age.,c.III, s.279 vd.; Şiblî, age.,c.IX, s.80

27- Hz. Ali " Haklı olan savaşınıza devam ediniz. Çünki Muaviye, Amr b. el-Âs, İbn Ebî Mu'ayt, Habîb b. Mesleme, Ibn Ebî Serh ve ed-Dehhak b. Kays din ve Kur'an'ın dostu değillerdir. Ben onları sizden çok daha iyi tanırım;Çocukluklarında çocukların,büyüklüklerinde büyüklerin en şerîri idiler.Yazıklar olsun size ki,onlar Kitıb'ı ne şimdi yükselttiler,ne de sonra yükseltecekler ve üstelik içindekileri de bilmezler.Bu sebebten onu ancak bir hile ve tuzak olarak kaldırdılar."diye îkaz etti.Taberî,age.,c.V, s.48,49

Taraftarlarından bir grubun " Ey Ali ! Davet olunduğun Allah'ın Kitabına uy; Aksi halde seni düşmanlarına teslim ederiz, yahutta Ibn Affân'a yaptığımızı sana da yaparız " demeleri üzerine Hz.Ali ric'at emrini verdi.[28] Ayrıca tazyik altında İmamet meselesinin hallini her iki tarafın seçeceği hakemlerin kararına bırakmayı (tahkim) da kabül etti.

Şam'lılar hakem olarak Amr b. Âs'(v.43/664) ı seçtiler. Hz.Ali'nin bütün itirazlarına rağmen, Ebû Mûsa el-Eş'arî (v.44/664) Irak'lıların hakemi olarak ilan olundu.[29] Savaşın durdurulmasına da Imâmet Meselesinin hakemlere havalesine de taraftar olmayanlar da çoktu.[30]

Eş'as b. Kays (v.42/662)anlaşma metnini bütün askerlere okurken, Benû Temîm kabîlesinin bulunduğu yere gelince 'Urve b. 'Udeyye "Allah'ın işinde hakeme mi başvuruyorsunuz? Hüküm ancak Allah'ındır. Lâ hukme illâ lillâh" "Allah'ın dininde insanların kararını kabül ediyorsanız bizden maktül düşenlerin nereye gittiğini söyleyiniz?" demiş ve kılıcını çekerek saldırmıştı.[31]

Hurkus b. Zuheyr es-Sa'dî Hz. Ali'ye:"işlediğin hatadan tevbe et, kararından dön ve Rabbimize kavuşuncaya kadar çarpışmak üzere bizimle birlikte düşmana karşı çık." demişti. Zurat b. el-Burc et-Tâî de " Ey Ali! Allah'ın Kitabı ortada iken sen insanların hakemliğine gider, onların hükmüne uymaya karar verirsen seni katlederek, Allah'ın rızasını kazanırım " tehdidinde bulunur.[32]

B. HARÛRÂ'DA TOPLANAN HARİCİLER

Hakemlerin kabülünden sonra Kûfe'ye yönelen Hz.Ali ordusunda, hakem meselsinden dolayı ayrılık çıkar ve takrîben oniki bin [33]kişi civarında asker Kûfe'ye girmeyerek Kûfe köylerinden

---

28- Fığlalı, Ibâdîliğin Doğuş, s.51 de Şamlılar Hz.Ali yanındaki Eş'as b. Kays'a "Eğer hezimete doğru gittiğimizi görürsek,Mushafları mızrakların ucunda kaldıracağız; onun için savaşı durduracak şekilde hareket et" denildiğini Wellhausen'dan (Havaric s.9) nakletmekte ise de rivayetin geçersizliği kanaatindedir.

29- İbnu'l Esir, age., c.III, s.318 vd.; Şiblî, age., c.IX, s.84

30- Taberi, age., c.V, s.55-63

31- Ebu'l-Muzaffer Isferayînî,et-Tabşîr fi'd-Dîn kahire 1359,s.22 vd. Siblî,age.,c.IX,s.85;Kütluay Yaşar,İslâm ve Yahûdi Mezhepleri Ankara 1965 s.54de Yezid b.Asım el-Muharibî olduğunu zikreder.

32- Taberi,age.,c.V,s.71 vd.

33- İbn Kesir,Imâduddin Ebu'l-Fida İsmail b. Omer,el-Bidaye ve'n-Nihaye,1-XIV,Beyrut 1966,c.VII,s.280

Harûrâ'ya çekilirler ve Şebes b. Rıb'î'yi askerî komutan, Abdul-b. Kevvâ'ı namaz kıldırmak üzere imam seçerler. İslam ülkelerini idarelerine aldıktan sonra umuru islâmiyyenin şûrâ yoliyle olup, bey'atın Allah'a olduğunu, ma'ruf ile emir ve münker ile nehiy edileceğini ilân ettiler.[34] Bu ilân üzerine Hz. Ali'nin yanında bulunanlar " Senin dostunun dostu düşmanının düşmanı olarak yeniden bey'at edeceğiz" dediler.[35]

Böyle bir tarihî olay karşısında İslâm toplumunu;

a. Zâhiren Hz. Osman'ın katillerinin bulunması, batınen iktidar iddiasıyle Muaviye ve taraftarları,

b. Meşrû halife olması ve meziyetlerine tutkun Ali taraftarları ve dostları,

c. Tahkimi kabül dolayısıyle, birinci derecede Ali ve taraftarlarını, hem de Muaviye ve taraftarlarını tekfir eden haricî grup olarak görüyoruz.

Grupların teşekkülünü gerekli kılan din midir? Siyâset midir? Esas sebeb dînî ise, bunda siyasetin payı nedir? Yok esas sebeb siyasî ise dînî nasslar ve inançlar nasıl ve ne derecede kullanılmıştır? Ana hatlarıyla olayların içinde tezâhürünü gördüğümüz ayrılıkcı fikirlerin, daha derinlere giden başka sebebleri varmıdır? Zuhur eden grupları kesin hatlarla dinîdir veya siyâsîdir diye nitlendirmek mümkün müdür? Olayları değerlendirme ve dini anlamada teşekkül eden farklı düşünce şekilleri nelerdir? Ve benzeri konuları müteakıp bölümlerde tetkike çalışacağız.

I. Haricîliğin Doğuşu ve Sebebleri

Harciliğin doğuşunu Sıffîn harbinde ki ' tahkim ' hadisesine bağlamak gerekir. Çünki Hz. Ali ordusundan bir grup cihada devam etmeyip, konunun hakemlerin kararına bırakılmasını kabül edemiyor, Peygamber (as)e kimin halife olacağı hukmünün halka bırakılmasının doğru olmadığına inanıyordu.

Fakat bu düşünce ve davranışın bir anda ortaya çıktığını kabül etmek de pek mantîkî görünmüyor. Haricilerin ana fikir-

34- Çağatay Neşet-Çubukcu,İ., age., s.15

35- Taberî, age., c.V, s.64

leri etrafında yer alan tâlî düşünceler, ' tahkim ' hadisesinden önce de müslümanların zihinlerini işgal ediyor mu idi?

a. Hz.Peygamber zamanını ve daha sonrada Ebû Bekir ve Ömer devirlerini huzur içinde yaşamış bulunan sahabe, Hz. Osman devrinin, bilhassa son zamanlarının huzursuz ortamından rahatsız oluyor ve icraatı tenkit ediyordu.[36] Siyasi istikrarsızlık ve ictimâî huzursuzluktan müşteki olan kimselerin, Hz. Ebû Bekir ve Ömer devrinin otoriter idarelerini aramaları pek tabîî hakları idi.[37] Fakat kısa zamanda ictimâî hayatta çok serî değişiklikler olmuştu. Çölde develerini güderek ömrünü geçiren bedevî, bugün askerliği meslek edinmiş, savaşmadığı zamanda çöle değil, lükssayılabilecek şehirdeki ordugâha dönüyor, çöldeki sınırsız hürriyete değil, nisbeten disiblinli bir hayat yaşıyordu. Çölün hürriyetinden, güçlü bir 'bürokrasi' nin kontrolüne giren insanlardan bir çoğu, bu geniş idarî kuruluşun işlerini yapmak mecburiyetinde olduklarını kabülleniyorlardı.[38]

'. Eski hürriyetin hasretini çeken, kendilerini içinde buldukları yeni iktisâdî, ictimaî ve siyasî yapıya intibak ettiremiyenlerde, hissî gerginlikler, patlama noktasına ulaşıncıya kadar yükselmeye devam etmiştir.'[39]

b. Bu grup, Hz. Ali'nin hilafete getirilişi ile Hz. Peygamber devrinde olduğu gibi güven içinde sakin ve huzurlu bir hayat süreceğini hayal ediyordu. Medine'nin Hz. Ali'ye bey'at etmesine rağmen, taşrada tereddütler vardı. Hz. Osman'ın katillerinin Hz. Ali ordusundan ayrılmayışı veya bazı dinî sebeblerden sahâbenin bir kısmı O'nu tanımaktan sakınmışlardı. Hz. Ali'nin bir takım siyasi oyunlara, aşırı takvasından dolayı ayak uyduramıyacağı, oldukca disiplinsiz ve mutaassıb ordusuna söz dinletemeyişi gibi bir çok sebeblerden, zaten anarşiye sürüklenmiş cemiyette, âsâyişin geri getirilemeyeceği anlaşılmıştı.

36- Tetkîkimiz,bk.,s.3

37- Fığlalı,E.Ruhi, age.,s.50

38- Watt,Montgomery, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, çev.Ethem Ruhi Fığlalı, Ankar 1981, s.14

39- Watt, age.,s.14

Toplum içindeki müttaki zümre, mutlak adaletin hüküm sürdüğü, sınıf farklarından arınmış, siyasî çekişmelerden uzak, onları İslamın ilk devirlerinde ki anlayış ve kardeşliğe döndürecek bir cemiyetin kuruluş imkanlarını düşünmeye başlamıştı. Haricilerin 'imamet ve hilafet' konusunda ki 'hür seçim' esasına dayanan düşünceleri bunu göstermektedir. Zira onların nazarında emirlik, sosyal bozuklukların içinde iflas etmiştir.[40]

c. Harici hareketlerin kökeninde eskiden beri zihinlerinde yer etmiş bulunan 'direniş psikolojisi' ve 'ferdî bağımsızlık temâyülü', İslâm bu temayülleri hafifletmeye çalışmasına rağmen, Arabı hiç bir otoriteye baş eğmez durumuna getirmiştir. Ridde harplerinde de görüldüğü gibi merkezî otoriteyi temsil eden Kureyş'in hakimiyetini kabul etmeme şeklinde kendini göstermiştir.[41]

Bu karekter özelliğini, Haricilerin reislerinden olan Zü's-Südye[42] diye meşhur olan Hurkus b. Züheyr Zü'l-Huvaysıra et-Temimî hakkında ki Hz. Peygamberin teşhisinde görüyoruz.

Rivayet olunmuştur ki, Rasulullah (a.s) Huneyn gazvesinden sonra ganimetleri taksim ederken, İslâma ısındırmak için, bir gruba diğerinden fazla verdi. Oraya gelmiş bulunan Hurkus bunu görünce: "Ey Muhammed âdil ol" dedi. Rasulullah (a.s) cevaben "Yazıklar olsun sana, ben âdil olmazsam kim olur?" dedi ve şöyle buyurdu:

"Muhakkak bu adamın sülâlesinden öyle bir kavim zuhur edecek ki Allah'ın kitabını özene bezene okuyacaklar da, okudukları gıtlaklarını geçmeyecek, okun hedefi delip geçtiği gibi, bunlar da dini delip öteye geçeceklerdir."[43]

Bir başka hadis-i şerifte de:

40-İrfan Abdulhamid, İslamda Itikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları, Çev. M. Saim Yeprem, Istanbul, 1981 s.76

41-İrfan Abdulhamid, age, s.76

42-Hz. Ali'den naklen rivayet edilen bir hadiste: "Ümmetin içinde dilleri ile hakkı söyleyen, fakat din ile alakaları olmayan bir kavmin zuhur edeceğini ve alâmetlerinin de 'içlerinde öyle bir kara adam bulunacak ki, adamın pazısı olup, kolu bulunmayacak. Pazusunun ucunda meme ucu gibi bir ~~bir~~ çıkıntı bulunacak, onun üzerinde de beyaz kıllar bulunacak' dediği ve muharebeden sonra ısrarla o adamı aratıp, bir harabelikte buldurunca; Ali "Allah doğru söyler, Rasulü de doğruyu tebliğ buyurur." demiştir. Müslim, Sahih, Zekât, B.49

43-Buharî, Sahih, Menakıb, B.25; Müslim, Sahih, Zekât, B.47

Ali b. Ebî Tâlib, Yemen'den Resulullah (sav.)e bir meşin torba içinde henüz toprağından tasfiye edilmemiş altın külçesi göndermişti. O da bunu dört kişi arasında taksim edince, sahabeden birisinin ,

-" Biz bu altına bunlardan daha layık idik."dediği Peygamber (as.)ın kulağına vardığında:

-" Ben, semadakiler nezdinde emîn olduğum, akşam sabah bana semadan haber geldiği halde siz bana emniyet etmiyormusunuz?" buyurdu.

Bu arada çukur gözlü, çıkık şakaklı, geniş alınlı, gür sakallı, başı tıraşlı ve gömleği yukarı çekik bir adam kalkarak:

-" Yâ Resulallah! Allah'tan kork !" dedi. Resulullah(as.) de:

-" Yazık sana. Ben yeryüzündeki insanların Allah'tan korkmaya en layık olanı değil mi yim?" buyurdu. Sonra adam kalktı, gitti. Arkasından Halid b. Velid:

-"Yâ Resulallah! Şunun boynunu vuruvereyim mi ?" dedi.

Resulullah (sav.):

-" Hayır, belki ileride namaz kılan bir kimse olur."

Halid:

-" Nice namaz kılan var ki; Kalbinde olmayanı diliyle söylüyor."dedi. Bunun üzerine Resulullah (as.):

-" Ben ne insanların kalblerini açmaya memurum, ne de karınlarını yarmaya!" buyurdu. Sonra gitmekte olan adama bakarak:

-" Muhakkak bu adamın sülâlesinden öyle bir kavim zuhur edecek ki, Allah'ın kitabını kolaycacık okuyacaklar, fakat okudukları gırtlaklarını geçmeyecek; Dinden okun avı delip geçtiği gibi çıkacaklar. Ben onlara yetişsem kendilerini mutlaka Semûd kavminin tepelendiği gibi tepelerdim." buyurmuşlardır.[44]

d. Hz. Ali'nin ordusunda en önemli unsur Rabî'a kabilesi idi. Bu durum da diğer kabileleri sıkıntıya sokuyordu. el-Eşter en-Nehâî, el-Eş'as b. Kays ve benzerleri gibi Yemen'lilerin Hz. Ali'nin yanında bulunmayı tercih ediş sebebleri, birbirlerine karşı pusuya yatmış grupların lîderliğini başkalarına kaptırmama düşüncesinin bir tezahürüdür ki, Sıffîn harbinde ortaya çıkan karışıklığa sebeb olan en önemli âmillerden birisidir.[45]

44- Müslim,Sahih,Zekat, B.47
45- Eş'as b. Kays hakkında bilgi için bk.Fığlalı,E.Ruhi,age.,s.51

e. Haricî liderlerden bir kısmı Hz. Osman'ın halifeliğine karşı idiler, hatta ölümünden sorumluluğu toptan kabül eden grup içinde yer alıyorlardı.[46] Hariciliğin sebeiyye ile irtibatlı olduğu fikrini ileri sürenler vardır.[47] Zîra sulh olduğu takdirde ilk iş ' halife kâtilleri 'ni aramak ve cezalandırmak olacağı için, harp çıkarmağa ve harbin devamına gayret etmişlerdir.

f. Müttekî kitle, cemiyetin bünye olarak değişmiş olması ve nizamın da sarsılmış bulunmasından, hayal kırıklığına uğramıştır. Hz. Ebû Bekir ve Ömer devrinde İslamiyeti kabül temiş bulunan, sathî mâlûmâta sahip zümre de güvensizlik duygusuna kapılmıştır.

Talha, Zübeyr ve Hz. Âişe gibi ashabın ileri gelenlerinin halifeye yardımcı olmaları gerekirken, karşısında yer almalarının da bu zümrenin güvensizlik duygusuna kapılmasında önemli ölçüde tesiri olmuştur.

g. İslamiyette yasaklanan kabile ' asabiyet'i Hz. Osman'ın hılafetinin son senelerinde yeniden alevlenmiş, Benû Haşim ile Benû Umeyye'nin liderlik çekişmeleri, câhiliye devrinde sürekli birbirleriyle kavga eden Rabî'alırla Mudar kabileleri arasında sürtüşmelere sebebiyet vermişti.[48]

Irak'lı, yani Kûfe'li ' kurrâ ', Kur'an hükümlerine sıkı sıkıya bağlı kimselerle,[49] bedevî ve yarı bedvi zümrelerin,[50] yukarıda belirtmeye çalıştığımız sebebler dolayısıyla, içinde bulundukları psikolojik duygular arasında, önce Sıffîn'de kazanılmak üzere olan harbi durdurup, daha sonra ' tahkim 'i kabûle zorlayan ve hakemlerin kararından önce de hata ettiklerini ve tevbekâr olduklarını söyleyerek, Hz. Ali'yi de aynı kanaatlara çekmek isteyen haricî grup, Sıffîn dönüşü Ali b. Ebî Talib'le beraber Kûfe'ye kadar geldikten sonra O'ndan ayrılarak şehrin hemen yakınında Harû-

---

46- "Bu cinayeti medih ve kabül etmeyi parolaları haline getirmişlerdi."Wellhausen, age., s.29

47- Kutluay,Yaşar,Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri, s.62.Fığlalı,E.R.,kaynaklarda Sıffîn harbinde İbn Sebe' den söz edilmemesini ileri sürerek bu kanaata katılmamaktadır.Ibadîliğin Doğuşu,s.49

48- Ebû Zehrâ,Ahmed Muhammed, Islamda Siyasi ve Itikâdî Mezhepler Tarihi,çev.Ethem,R.F.ve Osman Keskioğlu, İstanbul 1970,s.19

49- Fığlalı,E.R.,age.,s.54

50- Kutluay,Yaşar, İslam ve Yahudî Mezhepleri, s.50

ra'da toplanmalarıyle ortaya çıkmış oldu.[51]

Haricilerle, Ali taraftarlarının konuşmaları nazarı dikkate alınırsa[52] Ali taraftarlarının Haricilerin ayrılışına psikolojik açıdan büyük önem verdikleri anlaşılıyor. Nitekim Hz. Ali Kûfe'ye geldiği zaman bazılarının daha Harûra'daki kardeşlerine katıldaklarını görmüştür.[53] Bunun üserinğ Ali b. Ebî Tâlib Harûra'lılarla görüşüp, hareketlerinin muhasebesini yaptı. Bir kısmı ikna olduğundan orduya tekrar katıldı. Bir kısmı ' neden mücadele ettiğimizi bilmiyoruz,işin sonunun nereye varacağını takip edeceğimiz bir mevkîde kalacağız ' diyerek muharebeyi bıraktılarsa da dört bin civarındaki muharip, mücadelede ayak diyeyerek Nehrevan'a çekildi.[54]

2."Haricîler" Adının Anlamı

Havaric "Haricîler" arapca "HRC" "çıkmak" fiilinden türetilen bir kelimedir.Bu topluluğa bu isim'in verilişinde çeşitli görüşler vardır:

a. Ayaklanma anlamında Hz. Ali'ye karşı çıkanlar[55] (Harace 'alâ)

b. Toplumun ittifakla kabül ettiği, hak imama karşı çı-

51- Sıffîn'de iki tarafın hakem konusunda anlaşmaya vardığını duyan Yezid b. Âsım el-Muhâribî hem Ali ordusundan, her Muaviye ordusundan birer kişi öldürdükten sonra, kendisinin her iki tarafın da hükmünde olmadığını ilân etmişti. Ali ile beraber olan bu topluluk bu hadiseden etkilenerek Harûra'ya ayrıldığı zikredilmektedir. Kutluay Yaşar, İslâm ve Yahûdi Mezhepleri s.54

52- Hz. Ali taraftarları Haricilerin ayrılması üzerine " Senin dostunun dostu düşmanının düşmanı olmak üzere tekrar bey'at edeceğiz " dediklerinde Hariciler: " Siz ve Şam halkı küfürde at başı gidiyorsunuz, Şam'lılar Muaviye'ye işlerine gelenleri kabül, gelmeyenleri reddetmek suretiyle; Siz de Ali'ya dost bildiğine dost düşman bildiğine düşman olmak üzere bey'at ettiniz." cevabını verdiler. Ali taraftarları da " Ali istemedi, biz isteğimizle O'na Kitab ve Sünnet üzere bey'at ettik; siz de muhalefet ettiniz." dediler. Taberî, Tarih, c.V, s.64

53- İbn Abdi Rabbih, el-'Ikdü'l-Ferîd, c.I, s.260

54- el-Bağdâdî, el-Fark beyne'l-Fırak, s.48; eş-Şehristânî, el-Milel c.I, s.117 vd.

55- İbn Manzur, Cemâlüddîn Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrem, Lisanü'l-Arab, I-XV, Beyrut ty.,c.I, s.251,HRC maddesi; Zebîdî, Muhıbbuddin Ebi'l-Feyz es-Seyyid Muhammed Murtaza el-Huseynî el-Vâsıtî,Tâcü'l-'Arûs min-Cevâhiri'l-Kâmûs,I-X,Mısır 1306/1980,c.II,s.32

kanlara " Haricî" ismi verilmiştir.[56]

c. Haricîlere göre bu lâfız " el-Hurûc fî Sebîlillâh " (Allah yolunda çıkış yapmak) tan gelmektedir ve şu âyet-i kerime delilleridir: " Allah yolunda hicret eden kişi, yeryüzünde çok bereketli yer ve genişlik bulur. Evinden, Allah'a ve Peygamber'ine hicret ederek çıkan kimseye ölüm gelirse onun ecrini vermek Allah'a düşer. Allah bağışlar ve merhamet eder."[57] Kâfirlerle her türlü ictimâî bağları koparanlar anlamındadır.[58]

d. Harbe iştirak etmekten ictinab edenler, ' kaade'nin zıddına, harbe çıkanlar anlamında telekkî etmişlerdir.[59] Haricilerin davranışlarında da bu telakkî bir özellik olarak görülür.

e. Şu ayetlerden mülhem olarak kendileri hakkında " Şurât " (satıcılar) isminin kullanılmasından hoşlanırlardı: " Allah şübhesiz, Allah yolunda savaşıp öldüren ve öldürülen mü'minlerin canlarını ve mallarını -Tevrât, İncîl ve Kur'an'da söz verilmiş bir hak olarak -cennete karşılık satın almıştır."[60]

" İnsanlar içinde Allah rızasını istedikleri için canlarını satanlar vardır."[61]

f. Haricîlere " el-Muhakkime " ismi de verilmiştir. Eş'as b. Kays tahkimnâmeyi asker arasında okurken Benû Temîm kabilesinden 'Urve b. Udeyye'nin " lâ hukme illâ lillâh " ifadesi haricilerce sılogan haline gelmişti.[62]

g. Sıffîn'den dönerken Kûfe'ye girmeyerek köylerinden biri olan Harûrâ'da toplanmaları dolayısıyle bunlara ' Harûrîler ' de denilmektedir.[63]

h. En meşhur isimlerinden biri de " Mârika " (Delip geçenler, dinden çıkanlar "dır. Zîrâ onlar çok Kur'an okur, fakat

56- Şehristânî, el-Milel, c.I, s.14
57- Nisâ,101
58- Watt,Montgomery,Islam Düşüncesinin teşekkül Devri,s.19
59- Tevbe, 83
60- Tevbe, 111
61- Bakara, 207
62- Taberî, Tarih, c.V, s.91
63- İzmirli,İsmail Hakkı,Yeni İlmi Kelâm,I-II,Istanbul 1339,c.I, s.118;Wellhausen,Arap Devleti ve Sukutu,s.27,39

fıkıh bilmezlerdi,her hangi bir hâdisede fetvanın inceliklerine vakıf olmadıklarından ihtilafa düşer ve birbirlerini tekfire kalkışırlardı.[64] Bu hususiyetlerini,Huneyn gazvesinden sonra ki ganimet dağılımında,Hurkus b. Züheyr'in itirazı üzerine Hz. Peygamber: "Yazıklar olsun sana,ben adil olmazsam kim adil olur?" dedi ve; "Muhakkak bu adamın sülâlesinden öyle bir kavim zuhur edecek ki, Allah'ın Kitabını özene bezene okuyacaklar da,okudukları gırtlaklarını geçmeyecek,okun hedefi delip geçtiği gibi,bunlar da dini delip öteye geçeceklerdir." [65] buyurarak,bu ismi almalarında istinat edilen hadisle 'dinden çıkanlar' manasını izah buyurmuştur.

Hariciler hakkında kullanılan çeşitli isimlerin,olaylara,taraflara ve dönemlere göre kavram farklılığı gösterdiğini nazarı dikkate almak gerekir.[66]

C. İLK HARİCİLER

Bazılarına göre ilk Haricî (isyankâr ve itirazcı anlamında) Hz. Peygamber'in de azar ve lânetine uğramış bulunan Hurkusb. Züheyr zü'l-Huvaysıra es-Sa'dî et-Temimî'dir.[67] Zira İslâm'ın Hz. Peygamber elinde icrasının fevkalâdeliğine ve muamelesinin hikmetine nufuzu olmadığı için,kaba bir şekilde itirazda bulunmuştur.

Başka bir açıdan bu olay çok seri bir şekilde gelişmede olan Ümmet'in içinde Rasulullah'ın sağlığında ve huzurunda O'nun muamelâtını âdil bulmayan,icraatını tasvip etmeyenlerin-her ne kadar dile getirmeseler de- bulunabildiğinin bir delilidir.[69]

1.Alâkalı Şahıslar ve Önce ki Davranışları

Haricî reislerinden olan Şureyh b. Evfâ,daha Cemel vak'asında,sulh olma ihtimali belirmesi üzerine Abdullah b. Sebe' nin tertiplediği gizli toplantıya katıldığı ve ceza görmemeyi temin i-

64-İzmirli,age. c.1, s.118
65-Buharî,Menakıb,B. 25; Müslim,Zekât,B.47
66-Bilgi için bk:Watt,Montgomery,İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, s.19 vd.
67-Taberî,Tarih, c.V, s.72 vd.
68-Tetkikimiz, bk. s.11
69-Huneyn gazvesinde, ganimet dağıtımında adalet gözetilmediği söylentisi Resulullah'a ulaştırıldığında;" Eğer Allah ve Resulu adalet göstermezlerse kim adalet gösterir?" dedi ve sözlerine şöyle devam etti:" Allah Musa'ya rahmet eylesin. O bundan da çok eziyet görmüş fakat sabretmişti." Müslim,Zekat,B.46

çin iki tarafı tutuşturma teklifini yapan kişi olarak görüyoruz.[70]

Hz. Osman'ın evini muhasara altına alanlardan Basra'lıların başında Hurkus b. Züheyr vardı.[71] Sıffın'de " Yâ Ali! Dâvet olunduğun Allah'ın kitabına uy, aksi takdirde seni düşmanlarına teslim eder, yahut Osman'a yaptığımızı sana da yaparız."[72] diyerek savaşı durdurmaya muvaffak olduktan sonra, tahkim konusunda sözünden dönmeye ve tevbekâr olmaya davet eden grubun başında yine Hurkus vardı.[73]

Sıffîn'de orduların anlaştığını duyan Yezid b. Âsım el-Muharibî içinde bulunduğu Ali ordusundan bir kişi, karşı taraftan da bir kişi öldürdükten sonra iki ordu arasında durarak, her iki tarafın da hükmüne tâbî olmadığını ilân etmesi üzerine Hemedan'lı birisi de O'nu katlettiği konuşmaları bu topluluğun kafasını karıştırmış, içlerine şübhe girmiş ve Ali ile beraber Kûfe'ye kadar gelmelerine rağmen Harûra'ya çekilmişlerdi.[74]

Bunların reisleri Kûfe'de Temîm, Bekr ve Hamdân kabîlelerinin en nüfûzlu adamları olan Şebes b. Rıb'î el-Riyâhî, Abdullah b. Kavvâ' el-Yeşkûrî ve Yezîd b. Kays el-Erhâbî idiler.[75] Başlangıçta tahkimde ısrar eden, sonrada yaptıklarına pişman olarak Hz. Ali'den 'Kararından dönmesini, tevbe ederek tahkîmi reddetmesini' isteyen, takrîben on iki bin[76] kişi Sıffîn'de sol cenah komutanı olan Şebes b. Rıb'î et-Temîmî'yi, askerî komutan, Abdullah b. Kevvâ' el-Yeşkûrî'yi de namaz kıldırmak üzere imam seçtiler. Bey'atın Allah'a olduğunu, umûru Islâmiyyenin şûrâ yoliyle hallolacağını, iyilikle emredilip kötülükten men olunacağını ilân ettiler.[77] İlk defa ordudan toplu olarak ayrılan ve hurûc edenler Harûrîlerdir. Hz. Ali bunların reisleri ile görüşmesi neticesinde altı bin kada-

---

70- Taberî Tarih, c.V, s.49;"Haricilerin menşeini Sıffîn'den, Hakem meselesinden öncelere götürerek Sebe'i'yeye bağlamak gerekecektir ki tarihî gerçekte budur. Birbirinin tamamen zıttı iki fırka olarak bilinen haricilik ile Şîîlik böylece menşe'de birbile ayniyet göstermektedir."Kutluay Yaşar, İslâm ve Yahudi Mezhepleri s.52
71- Taberî, Tarih, c.IV, s.349
72- Taberî, Tarih, c.V, s.49
73- Taberî, Tarih, c.III, s.579
74- Ebu'l-Muzaffer el-Isferâyînî, et-Tabsîr, s.26 vd.
75- Wellhausen, Arap Devleti ve Sukûtu, s.39
76- Taberî, Tarih, c.V, s.63; Mesûdî, Murûc, c.II, s.395
77- İbn Abd Rabbih, el-'Ikd., c.I, s.260

rını tekrar yanına çekmeye muvaffak oldu.[78]

Bu dönemler arasında el-Ahnef b. Kays, Şebes b. Rıb'î, Ebû Bilâl Mirdas b. 'Udeyye ve Ibn Kevvâ'da bulunuyordu.[79] Hz. Ali'nin tahkimden rucû ettiğini ve bunu dalâlet olarak gördüğünü zannediyorlardı. Hz. Ali Dûme'ye hakem gönderince, bunu ahde vefâsızlık addettiler ve kendilerini tekrar Ali'den berî ilân ederek, Ezd'li Abdullah b. Vehb er-Râsibî (v.38/658)ye imam olarak bey'at ettiler. 10 Şevval 37/21 mart 658 . Birer birer Kûfe'den ayrılarak Nehrevan'da toplandılar. Basra'lılardan da kendi fikirlerinde olanları çağırdılar, Temîm'li Mis'ar b. Fedekî idaresinde 500 kişilik bir kuvvet kendilerine katıldı.[80] Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin evinde yapılan halife seçimi toplantısında konuşmacılar arasında Hurkus b. Zuheyr, Hamza b. Sinan el-Esedî, Zeyd b. Husayn et-Tâî, Şureyh b. Evfa'yı görüyoruz.[81] Haricilerin Harûrâ'daki toplantısında bey'atın Allah'a olduğuna mukabil, Nehrevan'a giden Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye halife olarak bey'at etmişler ve daha sonra Hz. Ali'ye yazdıkları cevabî bir mektupta da "müslümanların emîri" olarak zikrettikleri dikkati çekmekte ve kanaat değiştirdiklerini görmekteyiz.[82]

Hz. Ali Kûfe'de yanında bulunanlar ve Basra'dan iştirak edecek kuvvetlerle Şamlılar üzerine yürümeyi tasarlarken ashabdan Abdullah b. Habbab b. el-Erett'in hamile hanımıyla birlikte sırf kendi kanaatlarını paylaşmadı diye hariciler tarafından fecî şekilde öldürüldüğü haberini alınca, tahkik için el-Haris b. Murre el-'Abdî'yi göndermişti.[83] Haricilerin O'nu da öldürmeleri üzerine, Şam'a yürümeden evvel Haricî problemini çözmesi gerektiğine karar verdi.

78- Wellhausen, Arap Devleti ve Sukûtu, s.39da Reislerine Isfahan ve Rey âmilliğini vererek iknâ ettiğini yazar.

79- Fığlalı,E.Ruhi, İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri, s.64

80- Welhausen, Arap Devleti ve Sukûtu, s.40

81- Taberî, Tarih, c.V, s.74-75

82- Taberî, Tarih, c.V, s.77-78; İbnu'l-Esir, Kâmil, c.III, s.339 Ahmed Emin, Fecru'l-İslâm, Kahire 1965, s.259

83- Mes'ûdî, Murûc, c.II, s.405

2. Nehrevan Vak'ası ve Nuhayle

Hz. Ali Nehrevan'da Haricilerle karşılaştığında öldürdükleri iki kişinin katillerini istediğinde, hepsi birden katilleri olduklarını söyleyerek, katilleri vermediler.[84] Hz. Ali'nin konuşmaları ve Kays b. Sa'd b. Ubâde (v.60/679) ile Ebû Eyyûb Halid el-Ensârî (v.52/672) nin nasihatları neticesinde dörtbin kadar olan Haricilerden bir kısmı gizlice Kûfe'ye gitti,[85] yüz kadarı açıkca Ali tarafına geçti, ileri gelen reislerinden Ferve b. Nevfel el-Eşcâî kumandasında beş yüz atlı da Daskara'ya gittiler.[86]

Hz. Ali ordusuna, karşı tarafın harbi başlatmadığı sürece hücum edilmemesi direktifini vermişti. Ferve b. Nevfel'in ayrılmasına sinirlenen Hariciler hücuma geçtiler. Bu bilerek ölüme gitmek demekti. Nitekim sekiz-on kişi dışında hepsi kılıçtan geçti. 9 Safer 38/17 temmuz 658 [87] Nehrevan'da kılıçtan kurtulanlardan Mis'ar b. Fedekî Basra'ya , Ebû Meryem es-Sa'dî Şehrezûr'a (Kerkük eyâletine) kaçtılar.

Hz.Ali ordusu Nuhayle'de konaklamıştı. Nehrevan'dan ayrılan yaklaşık iki bin kadar Hariciye, Hz.Ali ya kendilerine katılmalarını veya dönmelerini istediğinde, reddetmeleri üzerine onların da hepsi kılıçtan geçirildi. Çok az bir miktarı Mekke'ye doğru kaçıp kurtuldu.

"Nehrevan ve Nuhayle Haricilerin ruhlarında silinmez bir iz bırakmış, nazarlarında Nehrevan, âdetâ dînî şehâdetin bir sembolü haline gelmiştir. Taassublarının etkisiyle yahutta intikam şuuruyla daha sonraları giriştikleri her ihtilal hareketinde bu olayın büyük ölçüde manevi tesiri bulunmuştur. Şîa için Kerbelâ ne ise bunlar için de Nehrevan öyle olmuştur."[88]

3. Nehrevan'dan Sonraki Olaylar

Bütün bu ayaklanmalarda bedevî veya yarı bedevî Arapların, kendilerine has tutumları içinde ve düşünce yapılarında, hareket ettiğini görüyoruz. Nâciye kabilesinden Hırrît b. Râşid üç yüz

---

84- Taberî, Tarih, c.V, s.83

85- Wellhausen, Arap Devleti ve Sukûtu, s.40

86- Fığlalı, E.R., İbâdiliğin Doğuşu s.67 de, el-Bendeniceyn'e ayrıldıklarını yazıyor.

87- Taberî Tarih, c.V, s.85

88- İrfan, Abdulhamid, age., s.85

adamıyla Sıffîn ve Nehrevan'da savaşmış olmasına rağmen Ali hakemlerin kararını takip etmeyince bunu Haricilerden daha değişik bir noktadan bahane ederek, açıkca isyan edip O'ndan ayrıldı ve Ehvaz'a gitti. Siyasi kanaatine iştirak eden, Kûfe'li ve diğer Araplardan başka vergi ödemek istemeyen Arap olmayanlar da O'na iltihak etti. Ma'kîl b. Kays et-Temîmî komutasında bir kuvvet O'nu sıkıştırınca esas ana vatanı olan Bahreyn'e çekilerek, etrafı tahrike başladı ve onların hoşuna gidecek şeyler söyledi. 37 yılından beri zekât vermeyen Nâciye'den başka Abdulkays'lılara da zekâtın hazineye değil, bölge halkına dağıtılması icab ettiği için ödenmemesini telkin eden Hırrît, bir taraftan Hıristıyanlığa tekrar dönen yeni müslüman olanların irtidatları dolayısiyle Ali tarafından îdam olunacakları tehdidiyle kendi tarafına çekmeye çalışırken diğer taraftan Haricilere de Ali'nin Allah'a ait işlerde kullara karar verdirdiğini söyleyerek onlara yaranmağa gayret ediyordu. Ma'kîl tarafından Bahreyn'de Hırrît ve adamlarının çoğu katledilmiş, kalanlar da dağılmışlardır.[89]

Dikkat çekici bir vak'ada,daha henüz üzerinden bir yıl dahi geçmeden Nehrevan'da kılıçtan kurtulan Ebû Meryem es-Sa'dî hemen hemen tamamına yakını mevâlîden teşekkül eden bir kuvvetle Şehrizûr üzerinden Kûfe'ye hurûc eder. Hz. Ali itaate davet ederse de, yanaşmaz ve bertaraf olunur. (Ramazan 38/ocak 659)[90]

Gerek Hırrît,gerek Ebû Meryem'in huruclarında otorite za'fından dolayı işin içine Arapların dışında Mevâlinin de karıştığını görüyoruz.

Daha sonraki tarihlerde Kûfe Haricîleri, Ferve b. Nevfel, Abdúllah b. Ebi'l-Havsâ' et-Tâî, Havsara b. Vedâ b. Mes'ûd el-Esedî, el-Müstevrid b. Ullefe et-Temîmî, Hayyan b. Zabyân liderliğinde ve Basra Haricîleri, Mis'âr b. Fedekî et-Temîmî, Ebû Bilâl Mirdas b. Ûdeyye et-Temîmî liderliğinde bir çok defa ayaklanmışlardır. Ebû Bilâl'in ölümünden sonra Şam'lılara karşı bütün hicazda hilafeti tanınan[91] Abdullah b. Zübeyr (v.73/692)e daha sonra Haricî fırkalarının kurucuları veya ileri gelen liderleri ola-

---

89- Wellhausen, Arap Devleti ve Sukûtu, s.40-41

90- İbnu'l Esir, Kâmil, c.III, s.373

91- Taberî, Tarih, c.VI, s.256 vd.

cak kimselerden Nâfi' b. el-Ezrâk, Necdet b. Âmir el-Hanefî, Abdullah b. es-Saffâr, Abdullah b. 'Ibâd, Hanzele b. Beyhes yardım etmeye karar verdiler.[92]

92- Taberî, Tarih, c.V, s.496-568; Wensickn, Nâfi b. el-Ezrak,mad. I.A.,c.IX,s.31

İKİNCİ BÖLÜM

KELÂMÎ MOTİFLER

KELAMÎ MOTİFLER

İncelemekte olduğumuz Haricîler Sıffîn savaşında (37/657) Nebî (a.s)a halife olma konusunda, insanların hükmüne müracaat etmenin doğru olmadığını ileri sürerek, hak halife Ali b. Ebî Talib'ten ayrılanların meydana getirdiği fırkadır.

Allah Teâlâ Kur'an'da, mü'minlere, aralarında anlaşmazlığa düşmeleri halinde hakem usûlüne baş vurmalarını tavsiye etmiş olmasına[1] rağmen, haricîler tahkimi şer'î saymamakta ve ümmetin çoğunluğuyla ters düşmektedirler.[2] Tahkim hadisesinden önce de Kur'an'ın hükümlerine sıkı sıkıya bağlı bu muttekî grup, Osman devrindeki istikrarsızlıklardan rahatsız olup, siyâsî çekişmelerden uzak, Hz.Peygamber (a.s) ın devrinin özlemi içinde idiler. Arzu ettikleri husus ancak âdil ve otoriter bir halife sayesinde tahakkuk edebileceği için zihinlerdeki en önemli mesele halifenin şahsiyeti meselesi idi.

Bu konu üzerinde çalışanlardan birkısmı, hadiselerin gelişmesine bakarak hariciliği siyasî, bir kısmı da tahkîmi reddederken Kur'na'a dayandıkları için dînî bir hareket olarak nitelendirmişlerdir.[3] İhtilaf konusu olan hilâfet ve hâlifenin şahsiyeti, tahkimin şer'îliği gibi meseleler, siyâsî olmakla beraber İslam siyâsetinin tabiatı gereği dinden ayrı düşünmek de mümkün olmamaktadır. Hariciler ameli îmandan saydıkları için tamâmen siyâsî bir konu olsa dahî onların açısından îman ve îtikad meselesi olmuştur. Siyasî ve îtikâdî görüşlerin birbiriyle kaynaşması, ayrılıktaki şiddet ve sertliğin doğmasına sebeb olmuştur.[4]

Bu bölümde inceleyeceğimiz konular girift olduğu kadar kelâm ilminin esas veya tâlî meseleleri olduğu da tartışmaya açıktır. Zîra ele alınan hadiselerin cereyan ettiği zamanda kelam ilmi henüz doğmamıştı. Kelam ilmi teşekkül ettiği zaman esas veya

---

1- Hucurât, 9; Mâide, 95; Nisâ, 35

2- Hakem usûlü hakkında bk. Bağdâdî,Kitabu Usûli'd-Dîn, İstanbul 1346/1928,s.292

3- Ahmed Emin, Fecru'l-İslâm, s.259

4- Ebû Zehra, İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler, s.47

tâlî konuları olabilecek meselelerin temellerini,Hariciliğin doğuş dönemindeki inanç ve bunun yönlendirdiği davranış biçimleri olarak işlemeğe çalışacağız.

Istifade ettiğimiz İslam Tarihinin ilk kaynak kitapları, hadiseleri kelâmî açıdan değerlendirmediğinden ve Haricîlerin kaynak kitaplarına da ulaşamamamız sebebiyle zaman zaman ehli sünnet kelam kitaplarının tenkit maksadıyla ele aldığı görüşleri ile mezhepler tarihi kaynak kitaplarının belirttiği görüşleri nakil ve değerlendirmeğe çalışacağız.

A.KUR'AN ve HADİS'İ TELAKKİ TARZLARI

1.Tahkim

Daha önceki bahislerde de tebârüz ettirmeğe çalıştığımız gibi,evveliyatı olmakla birlikte Haricîlerin zuhûru umumiyetle 'tahkim' hadisesine bağlı olduğundan,en önemli itikâdî tarafları tahkimle alakalıdır.Yani Allah'a âit bir işte-üstelik samimiyetlerine inanmadıkları-iki kişinin verecekleri hükümden ürktüler . Çünkü Allah'ın hükmü bu iş hususunda açıktır.Hakem tayin etmek,savaşan her iki tarafın,şek ve şüphe ettiğini anlatır.[5] Bu şüphe ise doğru değildir.Çünkü kendileri -sağ kalanları ve öldürülenleri- mü'min ve şüphesiz hakkın kendi taraflarında olduğuna inanarak savaştılar.Kalplerinde dolaşan bu manaları "Lâ hükme illâ lillâh"[6] "Hüküm yalnız Allah'ındır." seklinde ifadesini buldu ve bu ifade aynı fikirleri taşıyanlarca paylaşılarak sloran haline geldi.

2.'Lâ hükme illa lillâh'

Bu cümle çeşitli manalara müsaittir.Genel olarak Kur'anın hükmü açıksa insanlar onu takip etmek zorundadır.Haricîlere göre Hz.Osman(v.35/655)ın son zamanlarda Kur'an'ın bazı hükümlerini çiğnediği açıktı."Olabilir ki onlar,tahkim'e ilk defa Hz.Osmanın ölümünün doğruluk veya yanlışlığının ele alınması gerektiği

---

5-Sıffîn'de Eş'as b.Kays tahkimnameyi okurken Temimli Urve b. Udeyye'nin"Ölenlerimiz nereye gidecek söyler misin?" diye kılıcını çekmesi bunu en güzel bir şekilde belirtir.Şiblî,age.c.IX, s.85

6-Yusuf,40.

hususunu fark ettikleri zaman karşı çıktılar."[7]

Cemel vakasında bir tarafta Hz.Peygamber'in damadı, karşı tarafta Ümmü'l-Mü'minin Hz.Aişe, Talha ve Zübeyr mücadelesi, ölenlerin durumu ve kalanların konuşmaları "Ölenler maktül mü? Şehid mi? Kalanlar gâzî mi ? Katil mi? Bu konuda şüphe caiz midir?" Aynı düşünceyi Hz.Ali'nin Muâviye'ye karşı mücadelesinin devamı hususuna da sirayet ettirmiş olabilirler. Müslümanlar, birbirine kılınç kaldırıncaya kadar hep müslüman olmayanlarla savaşmışlar, ölenler şehid kalanlar gâzîdirler. Fakat müslümanlar arasında cereyan eden savaşta, öldüren kâtil, öldürülen maktül mü? O takdirde de dinin genel hükümleri icabı hem kâtilin, hem de maktülün Cehenneme gitmesi gerekmektedir. Dînî bakımdan halledilmesi güç bir meseledir. Bu daha sonraki ismiyle 'Kader' meselesi olarak karşımıza çıkacaktır.[8]

Onlar düşüncelerini şu ayete istinad eddiriyorlardı: "Eğer mü'minlerden iki birlik çarpışırlarsa, hemen aralarını bulup larak barıştırın. Eğer onlardan biri (Allah'ın hukmüne razı olmayarak) tecavüz ediyorsa, o vakit tecavüz edenle, Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşın, (Allah'ın emrine) dönerse yine adaletle aralarını düzeltin ve hep adaletle iş görün; Çünki Allah adalet yapanları sever."[9] Onlar bu ayet mücbince Muaviye'yi saldırgan, Hz.Ali'yi de mücadeleyi durdurmaya rıza gösterdiği için ayetin hukmünü ihlâl ettiğine inanıyorlardı. Karşı tarafın haksız ve zorba, Hz. Ali'nin de Kitab'ın hukmünü ihlâl ettiğine inaçlarını Sıffîn'de tahkime itiraz için gelen grubun sözcüsü Zürât b. el-Burc et-Tâî'nin "Ey Ali! Allah'ın Kitabı ortada iken Sen insanların hakemliğine gider, onların hükmüne uymaya karar verirsen, seni katlederek Allah'ın rızasını kazanırım."[10] ifadesinden anlamaktayız.

Ibn Abbas ve Hz. Ali ile çeşitli zamanlarda yaptıkları tartışmalardan[11] nasslardaki hakemin şer'iliğini kendilerine göre başka nasslarla izah ederek, kendilerinin mü'min, kanaatlarına iş-

---

7- Watt, Islam Düşüncesinin Teşekkül Devri, s.17

8- Kutluay, Yaşar, Tarihte ve Günümüzde Islam Mezhepleri, s.65-66

9- Hucurat, 9

10- İbn Ebi'l-Hadîd, Abdulhamîd, Hîbetullah b. Muhammed b. Huseyin Şerhu Nehci'l-Belâğa, I-IV, Beyrut 1954, c.II, s.476 vd.

11- Taberî, Tarih, c.V, s.65 vd.; İbn Abd Rabbih, 'Ikd., c.IV, s.351 vd. İbnu'l Esir, Kamil, c.III, s.328 vd.

tirak etmeyenleri de katli gereken kâfir olarak görüyor ve hatta Hz. Ali'nin katlinden Allah'ın rızasını umuyorlardı. Kendi görüşlerine inanmayanlarla mücadelelerine "Mütecavizlerle Allah'ın emirlerini kabül etmelerine kadar savaşınız"[12] ayetini delil getiriyorlardı. "Harici, kendi takımının haklı, düşmanlarının ise haksız ve onlarla savaşmanın kendi vazifesi olduğu kaziyyesinden başladı."[13]

Diğer dînî kanaatleri de "lâ hukme illâ lillâh" sözünün zımnen taşıdığı espiri içinde teşekkül etti! Çıkışlarına temel teşkil eden bu söz, bir bakıma onların hakimiyet anlayışlarının yönünü çizmektedir. Allah'ın Kitabı ortada açık seçik iken, insanların kararını kabül etmek, Allah'ı inkar etmektir.

3. Zâhire Bağlılıkları

Hariciler görüşlerini müdafâ ederken, hiçbir mü'minin inkar edemiyeceği kelimelerin zahiri ile amel ediyor ve bu kelimelerin ortaya koyduğu lâfızlara sıkı sıkıya sarılıyorlardı. Nitekim "lâ hukme illâ lillâh-hukûm ancak Allah'ındır" düsturuna bağlanarak bu sözden kendi anladıkları manayı mukaddes bir yol, dînî bir prensip sayıp, karşı tarafı düşman gördüklerine yukarıda işaret etmiştik.

Hüküm ancak Allah'ındır, zâlimlerden teberrî gibi sözler, Haricilerin zihinlerini çepeçevre sarmış, onları serdengeçti yapmıştı. Abdullah b. Habbab b. el-Erett'i "Ali müşriktir" demediği için öldürürken; Rastladıkları bir hıristıyana da 'Peygamberinizin emanetini koruyunuz' diye hayır temennisinde bulunmuşlardır.[14]

Onlara göre Kur'an-ı Kerim, kat'î ve te'vil veya tefsire ihtiyaç duyulmaksızın olduğu gibi inanılması ve yaşanılması gerekir. Bu fikre ümmetin bütün fertleri iştirak etmekle beraber, ele aldıkları ayetleri kendi açılarından hatalı bir biçimde değerlendirerek, zahire bağlılıkları, kendilerini dinin ruhunu anlamaktan

---

12- Hucurat, 9

13- Watt, Montgomery, age., s.17

14- Ebû Zehrâ, age., s.86

alıkoymaktadır. Meselâ:

"..O'na bir yol bulabilen insana, Allah için Kabe'yi hac etmesi gereklidir. Kim inkar ederse bilsinki, doğrusu Allah âlemlerden müstağnîdir."[15] Onlara göre bu ayet, Haccı terkedeni kâfir saymaktadır.

"..Fakat zâlimler Allah'ın ayetlerini bile bile inkar ediyorlar."[16] Bu ayette zulmün inkar ve küfür olduğu, dolayısıyle günah işleyenin de zalim olduğu için kâfir sayılması gerektiğini iddia ederler.[17]

Hz. Ali, Haricilerin kelime ve lâfızların zahirine önem verip, nassların ruhuna nüfuzlarının olmadığını bildiği için onlarla münakaşa ederken Hz. Peygamber'in davranışlarından örnekler verdiğini görüyoruz. Şöyleki: "Siz dur bilmeksizin bütün ümmeti Muhammedi benim hataya düşürdüğümü ve dalâlete sevkettiğimi iddia etmekte, kendinizin ise dalâlete düşmediğine kânî bulunmaktasınız. İş bu kadarla kalsa yine iyi! Bir de kalkıp ümmeti benim hatalarım dolayısıyla ele alıyor ve yine benim günahlarım sebebiyle onları tekfir ediyorsunuz. Üstelik kılıçlarınız omuzlarınızda ve onları hem illet hemde şifa konusunda kullanmaktasınız. Kezâ günah işleyerek günahkâr olmuş biriyle günah işlememiş olanı birbirleriyle karıştırıyorsunuz. Kaldı ki siz, Rasûlullah (s.a.v.)in evli iken zina eden birini recmettiğini, sonra aynı şahsın namazını kıldırdığını , daha sonra da yakınlarının O'na vâris olduğunu, pekâlâ bilmektesiniz. Yani bu durumda kâtil katledilmiş, yakınları mîrasına ortak olmuştur. Kezâ hırsızın eli kesilmiş, evli değilken zina edene dayak çekilmiş ve bilâhere bu iki günahkâra, Rasulullah ganimet mallarından hisse ayırmış, vermiş ve ayrıca yine bu ikisi müslüman kadınlarla evlenmişlerdir. İşte Rasulullah (sav.), bunları günahları ile kabül etmiş ve Allah'ın onlara verdiği hakkı yerine getirmiş, hâsılı onlara İslam'da ki mevcut haklarından mahrum etmediği gibi bunların adlarını yakınları arasında da alenen ortaya dökmemiştir."[18]

15- Âl-i İmran, 97

16- En'am, 33

17- İbn Ebi'l-Hadîd, Şerhu Nehcü'l Belâğa, c.II, s.307-308

18- Ebû Zehra, age., s.93

Hz. Ali ile İbnu'l-Kevvâ' arasında hakem konusunda cereyan eden tartışmada, Hz. Ali "Ben her bakımdan mutlak hakem tayin etmedim. Kur'an'ın dirilttiğini diriltmek, öldürdüğünü öldürmek şartıyla hakem tayin ettik. Eğer Kur'an'ın hükmü üzerine hakemlik ederlerse muhalefete hakkımız yoktur. Ama Kur'na'ın hükmüne uymazlarsa onlarla aramızda bir bağ kalmaz."

İbnu'l-Kevvâ'; İslam kanı üzerinde insanların hakem tayin edilmesini kabül edip etmediğini sorduğunda da: "Biz insanları değil sadece Kur'an'ı hakem tayin ettik, Kur'an ise sayfalara yazılmış bir kitabtir ve kendi kendine konuşmaz. Onunla insanlar konuşur ve O'ndan insanlar hüküm çıkarır." dedi.[19]

Bu konuşmalarda Haricilerin meselelere bakış açısı ile, Hz. Ali'nin onları sathîlikten sıyırmaya çalıştığını görüyoruz.

B. İMAN-KÜFÜR TELÂKKİLERİ

1. İman

Hariciliğin zuhurunda en önemli kelâmî motiflerden birisi îman telekkîleri olsa gerektir. İman konusunda mezhep imamları ve daha sonra ki kelâmcılar detaylı bir şekilde kanaatlerini beyan etmişler ve birbirleriyle tartışmalarını ve delillerini eserlerinde serdetmişlirse de biz bu motifi, Hariciliğin doğuşuna tesir eden telâkkîleriyle, Hariciler gibi düşünmeyen ve îmanı onlar gibi telakkı etmeyenlerin delillerine temas etmek suretiyle, konunun Haricilerle ilgili tarafını tetkik etmek istiyoruz.

Dilcilere göre Arapcada "İman" kelimesi "mutlak tasdik etmek" demektir.[20] İmanın şer'î manası ise, "Hz. Peygamber'i, Allah Teâlâ'dan getirdiği zarûruî olarak bilinen hükümlerde tasdik etmek, O'nun varlığını haber verdiği şeylerin mevcûdiyetini kabül edip, tam bir boyun eğişle teslim olmaktır."[21]

19- İbn Abd Rabbih, 'Ikd.,c.IV,s.351 vd.;Ibnu'l-Esir,age.,c.III,328

20- İbn Manzur, Lisânü'l-Arab, c.XIII, s.21; Fırûzâbâdî, Mecdüddin Ebû Tahir,Muhammed b. Ya'kub,el-Kâmûsu'l-Muhît,çev:Asım Efendi I-IV,ıstanbul 1305,c.IV,s.459

21- Şehristânî, Nihâyetü'l-Ikdâm fî 'Ilmi'l-Kelâm,nşr.Alfred Guillaume, Bağdat ty.,s.472; Taftazânî,Sa'düddîn Mesud b. Omer, Şerhu'l-Akâid, Istanbul 1326, s.153

İmanda en önemli rukün kalbin tasdikidir,[22] kalbin tasdiki olmaksızın dil ile söylenen veya îmana delâlet eden fiillerin yapılmasının îman olamayacağı, aşağıda zikredeceğimiz âyet ve hadislerden de anlaşılacağı gibi îman kalbî bir fiildir..

Usâme b. Zeyd'den (v.54/674) rivayet edilen bir hadiste: "Rasulullah (sav.)bizi bir seriyye ile göndermişti. Biz de Cüheyne kabilesinin Hurûkât ismindeki bir koluna sabahleyin bir baskın düzenledik. Ben hemen bir kişiyi yakaladım. Yakaladığım adam "Allah'tan başka Tanrı yoktur" dediği halde O'nu öldürdüm,bunun üzerine beni bir düşüncedir aldı. Dönüşte olayı Rasulullah'a anlattım.Hz. Peygamber bana: "Öldürdüğün adam doğru mu söylüyor, yoksa yalan mı söylüyor, kalbini yarıp baktın mı?" dedi.[23]

Rasulullah bir hadisi şerifinde: "İnsanlar 'Allah'tan başka Tanrı yoktur, Muhammed O'nun elçisidir' deyinceye kadar kendileriyle savaşmaya emrolundum. Ne zaman bunu söylerlerse kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Ancak dini cezalar müstesnâ; İç yüzlerinin muhasebesi ise Allah'a aittir."[24] buyurmuştur.

Ayrıca Rasûlü Ekrem, Enes b. Malik (93/712) ten rivayet edilen bir hadislerin de: "Kalbinde buğday, arpa veya zerre miktarı îman olduğu halde 'Allah'tan başka Ilâh yoktur Muhammed O'nun rasûlüdür' diyen kimse cehennemden çıkar."[25] buyurmuşlardır.

Allah Teâlâ "kalbi imanla dolu iken küfre zorlanan müstesnâ olmak üzere, kim iman ettikten sonra küfre sîne açarsa Allah'ın gazabı onların başındadır. Onlar için en büyük bir azab vardır."[26] buyurmuştur.

Zikredilen ayet ve hadislerden de anlaşılıyor ki, îman; Kalbin tasdiki ile beraber mânî bir hal bulunmadığı müddetçe dil ile ikrarı da gerekmektedir.

Ehli eser diye nitelenen hadisciler ve Hariciler iman , "kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve Islam'ın esası olan ibadetleri

---

22- Maturîdî,Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed,Kitabü't-Tevhîh,nşr. Fethullah Huleyf,Beyrut 1970,s.375 vd.
23- Müslim, Sahîh,K.İman, B.41
24- Buharî, Sahıh,K.Cihad,B.102;K.İman,B.17;Müslim,K.İman,B.8
25- Buhari, Sahih,K.İman, B.33; Müslim,K.İman, B.84
26- Nahl, 106

uzuvlar ile işlemektir."[27] diye tarif etmişlerdir. Haricilere göre farz olsun, nafile olsun tâatların tamamı imandandır.[28]

Amelin imanın bir parçası olduğunu savunan bu grup iddialarını isbatlamak için ayet ve hadislerden deliller ileri sürmüşlerdir:

Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerim'inde: "Onlar Allah'a, O'nun dininde ıhlaslı ve tevhid ehli olarak ibadet etmelerinden, namazı dosdoğru kılmalarından, zekatı vermelerinden başkasıyla emrolunmamışlardır. En doğru din de budur."[29] Buyurarak namaz kılmak ve zakât vermek gibi farzları "en doğru din" olarak isimlendirmiştir. Diğer ayette de: "Allah katında hak din İslâm'dır."[30] buyurularak dinden kastın İslam olduğu açıklanmış, bir başka yerde de: "Kim İslam'dan başka bir din seçerse bu din O'ndan kabül olunmaz."[31] buyurularak, ibadetlerin tamamı demek olan İslam'ın îman manasına geldiği savunulmuştur.[32]

2. Küfür

"Küfür" îmanın zıttı olarak, kalbteki inancın örtülmesi, tasdikin zıttı olarak , tekzib ve inkar manalarında kullanılmıştır.[33]

Harici düşüncesinde tesadüf edileceği gibi, 'küfür' tabiri bazen de 'nimeti inkâr' manasında kullanılmıştır. İbn Abbas (v.68/687) tan rivayet edilen bir hadiste Peygamberimiz buyururlar ki: "Cehennem bana gösterildi, orada bulunanların çoğunluğunu küfreden (inkâr eden) kadınların teşkil ettiğini gördüm." bunun üzerine -Allah'ı inkâr eden kadınlar mı ? Denildi.

Rasulullah cevaben: "Kocalarını ve kocalarının yaptıkları iyilikleri inkâr edenler. Eğer sen hayat boyunca birine iyilikte bulunsan, hoşuna gitmeyen bir davranışını görünce; 'Asla senden bir iyilik görmedim.' der"[34]

27- Cürcânî,es-Seyyid eş-Şerif,Ali b. Muhammed,Şerhu'l-Mevâkıf, I-III,İstanbul 1311,c.III,s.246 vd.
28- Cürcânî, age., c.III, s.246;Taftazânî,age.,c.II,s.182
29- Beyyine, 5
30- Âl-i Imran, 19
31- Al-i Imran, 85
32- Taftazanî, age.,s.143; Cürcânî, age.,c.III, s.249 vd.
33- İbn Manzur, age., c.V, s.145 vd;el-Firûzâbâdî,age.,c.II,s.663
34- Buharî, Sahih, K.İman,B?20;Müslim,Sahih,K.Kusuf,B.3

İmanın şer'î manasının farklı anlaşılmasının tabiî sonucu olarak küfrün şirîatta değişik manalarda kullanılması ve kabül edilmesi îcab eder.

'İman' kalbin tasdikinden ibarettir, diyenlere göre; 'küfür' de zarûrât-ı dîniyyeden olduğu kat'iyyetle bilinen şeylerin tamamını veya bir kısmını kalben tasdik etmemek demektir.[35]

'İmanı' kalbin tasdiki ve dilin ikrarı olarak kabül edenlere göre de küfür; özrü olmadığı halde, kalbin tasdik etmemesi veya dilin ikrar etmemesidir.[36]

'İman',"kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve amelleri işlemektir" diyenlere göre küfür; bu üç rukunden birinin bulunmamasıdır.[37]

'İman' "nafile olsun, farz olsun bütün taatları işlemektir" diyen Haricilere göre ise; nafilenin terki bile olsa her ma'siyet küfürdür.[38]

Selef de 'İman'ı "kalbin tasdiki, dilin ikrarı, ibadetlerin fiilî olarak icrası" diye tarif etmesine rağmen, amellerin birini veya bir kaçını inkar ettiği için değilde tenbelliğinden veya sebebsiz yere terk eden kişinin kâfir olmadığında ittifak etmiş, böyle bir kişinin dünyada müslüman hükmüne tâbî olduğu gibi, âhirette de hakkında hayır umulması gerektiğini savunmuştur.[39]

Selef'le Haricîlerin îman anlayışında, amellerin icrasının gerekliliğinde ittifak vardır. Haricilerin ve onların dışındaki sahabînin ittikâya verdikleri önem, îtikâdî bakımdan çok mühimdir. Ancak amellerin inkârsız terki halinde ki hüküm de ittikâ kadar önemli olsa gerektir. Hariciler amelleri terkedene, hatta kendilerine göre terk ettiğine inandıklarına, kâfir muamelesi yapmaya çok hevesli, mutaassıb bir tutum içinde olmalarına rağmen, Selef

---

35- Taftazânî, Şerhu'l-Makâsıd, c.II, s.415+ Harpûtî, Abdullatîf, Tenkîhu'l-Kelâm, Fî 'Akâidi Ehli'l-İslam, İstanbul 1330,s.252

36- Harpûtî, age., s.253

37- Taftazânî, Şerhu'l-Akâid, s.143

38- Taftazânî, Şerhu'l-Makâsıd, c.II, s.182, Ayrıca bk.Aydın Ali, Arslan, İslam İnaçları Felsefesi, Ankara 1973, s.92 vd.

39- Aydın, A.,Arslan, age.,s.92 vd.

amelleri terkedenlerin şer'î metodlarla tecziyesini ve her dünya-da hem âhirette cezalandırılacaklarını kabülle beraber, kâfir değil mü'min muamelesine tâbî olacaklarını ileri sürmüşlerdir.[40]

Peygamber efendimizin Medîne toplumunda münafıkların varlığını bildiği halde onları tekfirden kaçınması, temelleri müsâmahaya dayalı İslâmiyetin yayılma siyasetinin hızı ve başarısı bakımından bir çok hikmetleri olsa gerektir. O ve O'nun izindeki sahabenin hoş görülü davranışları sayesinde ülkelerin, çok kısa zamanda İslam devletinin sınırları içine katılmasını sağlamış ve İslam fütûhatının tarihte eşine raslanmaz başarsını ortaya koymuştur.[41]

Peygamberimiz (a.s) buyuruyorlarki: "Eğer bir çıkış yolu bulunursa gücünüz yettiğince müslümanlardan cezaları kaldırın ve kendi yollarına bırakın. Şübhesiz bir imam (kadı, devlet başkanı) ın onu affederken işlediği hata, cezalandırırken, işlediği hatadan daha hayırlıdır."[42]

"Bizim gibi namaz kılan, kıblemize yönelen ve kestiğimizi yiyen kimse, Allah'ın ve Rasulünün teminatını elde etmiş kabül edilir. O halde (böylelerini öldürmek suretiyle) Allah'ın verdiği teminat ve ahdi bozmayın."[43]

Daha önce de naklettiğimiz Usâme b. Zeyd (54/674) in bir baskın halinde kelime-i şehâdet getirmesine rağmen yakaladığı kişiyi öldürdüğünü Rasulullah (s.a.v) e anlatınca Peygamberimiz: "Lâilâhe illallah dediği halde onu nasıl öldürdün?" buyurdu. Başka bir rivayette de kıyamet gününde onun söylediği 'lâilâhe illallah'ın elinden seni kim kurtaracak? Üsâme, kılıç korkusuyla böyle söyledi, deyince; "Sen onun kalbini yarıp baktın mı? Lâilâhe illallah'ı samimiyetle mi, yoksa silâh korkusu ile mi söylediğini nasıl anladın?" Rasulullah bu azarını o kadar cok tekrar etti ki Usâme, keşki bu günden önce müslüman olmasaydım (da bu hadise ile karşılaşmasaydım) diye temenni ettim."[44] diyor.

40- İbn Teymiyye,Şeyhu'l-İslam Ahmed b. Abdulhalim,Mecmu'u'l-Fetâvâ,I-XXXVII, Riyad 1386, c.III, s.151

41- Hamîdullah,Muhammed, İslam Peygamberi,çev.M.Said Mutlu,Istanbul 1966,I-II,c.I,s.158

42- Tirmizî,Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, Sünen, I-V,nşr.İbrahim 'Atve Avd,Kahire 1381/1962,K.Hudud,B.2

43- Buhari,K.Salat,B.28

44- Müslim,K.İman,B.41;Ebû Dâvud,Süleyman b.el-Eş'as es-Sicistânî, Sünen,I-IV, Beyrut ty.,K?Cihad,B.95

"İnsanlar, Allah'tan başka İlâh yoktur Muhammed O'nun elçisidir deyinceye kadar kendileriyle savaşmakla emrolundum. Ne zaman bunu söylerlerse kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar ancak dini cezalar müstesna; iç yüzlerinin muhasebesi ise Allah'a aittir."[45]

"Mü'mine lânet etmek onu öldürmek gibidir. Bir mü'mini küfür ile itham eden onu öldürmüş gibi olur."[46]

İbn Omer'in rivayet ettiği bir hadiste de:"Her hangi bir müslüman diğer bir müslümanı tekfir ettiğinde şayet o kâfir ise (diyecek yok,) aksi taktirde bizzat kendisi kâfir olur."[47] buyurulmaktadır.

Peygamber (a.s)in hayatı incelendiğinde, O'nun asr-ı saadette yaşamış olan muayyen grup ve şahısları tekfir ettiği görülmemektedir. Kur'an-ı Kerim'de münafıkların cehennemin en alt tabakasında bulunacakları zikredilmiştir.[48] Müslümanmış gibi görünmek isteyen bir kişiyi, Peygamber (a.s) İslâm cemaatinden çıkarmak yerine, ona müslümanmış gibi muamele yapmak, onu İslam cemiyetine kazandırmak , kontrolü altında bulundurarak , hasım olma durumundaki vereceği zarardan alı koymak hikmetlerine mebni, onları İslâmın potası içinde eritmeyi tebliğinin esası kabül etmiştir.[49]

Peygamberimizin hadisleri incelendiğinde O'nun belirli insan ve gruplardan ziyade, şahısları tayin edilmemiş tipleri tekfir ettiği göze çarpar."Kim bir kâhine gider söylediğini tasdik ederse.. " gibi [50]

C. İMAN-AMEL MÜNASEBETİ

Haricilerin iman-küfür anlayışları kendilerine mahsustur. Daha sonraki tarihlerde gerek Harici anlayışında cüz'î değişiklikler olmasına ve diğer mezheplerde konu üzerinde başka kanaatlar beyan etmişlerse de, Haricilerin tahkim meselesinde ihtilâf

---

45- Buhari,K.Cihad,B.102,K.İman,B.17; Müslim, K.İman, B.8

46- Buhari,K.İman,B.7

47- Ebû Davûd,K.Sünnet B.15

48- Nisâ, 145

49- Bk.Topaloğlu Bekir, İman ile Küfür Arasındaki Sınır,Diyanet Gazetesi,c.IV,sayı,80,s.4

50- Bu nevi hadisler için bk.Wensinck,el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfazi'l-Hadisi'n-Nebevî,I-VII,Leyden 1936-1969,"K-F-R"mad.

ederek Hz. Ali ordusundan ayrılmalarına, tahkimi kabül edenlere cephe alışlarını esas teşkil eden husus iman anlayışlarından ileri gelmektedir.

Onlar huzurlu, adaletin hakim olduğu, Kitap ve Sünnetin kemâliyle tatbik olunduğu bir cemiyet arzu ediyor, fakat bunu bulamıyorlardı. Topluluktaki değişmeyi anlayamadıkları için; Kitap ve Sünnetin tam tatbik edilmediğinden tevhid ve adaletin sarsıldığı kanaatını taşıyorlardı. Gerçi hiçbir taraf alenî Kur-an ve sünnete karşı çıkmıyor, ama bunları işlerine geldiği gibi anlıyor ve takva tarafını iltizam etmiyorlardı. Hatta Allah'ın işinde insanlara hüküm verdiriyorlar,"mü'minlerin kanının akıtılmasını mübah gören Amr b. Âs gibi bir Allah düşmanı nasıl hakem kabul olunabilir?"[51]

Bu hissiyât altında Kitap ve Sünnete sıkı sıkıya sarılmak, iyiyi emredip, kötüden sakındırmak, hevâya meyletmeyip ,takvâ yolunu tutmak şeklinde bir inanca sarıldılar.[52] İslâm'ın esaslarından ayrılanların kâfir olduğunu iddia ettiler. Tevbe ederek, tekrar kendi inandikları şekle dönmeyenlerle savaşmayı kendilerine görev kabül ettiler.[53]

İman, kalb ile tasdik dil ile ikrardır. Ama İslâmın esasını teşkil eden amellerin yerine getirilmesi bedenî hareketlere dayandığı için, bu hareketleri yerine getirenleri gerçek müslüman saymak gerekir.

Hz. Osman'ın son altı yıllık icraatını sıkı bır süzgeçten geçirdikten sonra Kur'an esaslarını çiğnediği kanaatiyla, şehâdetine sebeb olan muhasaraya katılıyor, hak halife kabül ettikleri Hz. Ali'ye karşı olan Cemel ehlini kâfir sayıyor ve Sıffîn'de Muaviye ve taraftarlarına, müslümanların kanlarını akıtmayı mübah addettiklerinden savaşıyor, Allah'ın hükmü açık-seçik ortada iken, İnsanların kararına rıza gösterdiği için de Hz. Ali'yi

---

51- İbn Abbas'ın Havâric ile konuşmaları için bk. Taberî, Tarih, c.V, s.64; İbnu'l-Esir, Kâmil, c.II,s. 327

52- Harûra'dan ayrılmadan öncek toplantı muhtevası için bk. Taberî,Tarih, c.V,s.74

53- Zurat . el-Burc'un Allah'ın rızsını tahsil için Hz. Ali'yi ölümle tehdidi,için bk.İbn Ebi'l-Hadîd, Şerhu Nehc.,c.II,s. 476 vd.

tevbeye davet ediyorlardı. Büyük günah işleyen (mürtekib-i kebîre) herkesin kâfir olduğunu ve İslâm topluluğunun dışına çıktığını ileri sürdüler.[54] Zira onlar ameli imandan sayıyor ve savaşa devam etmeme gibi bir Kur'an ayetine itaatsizliği 'küfür'e denk kabül ediyorlardı.[55] "Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyen kafirler dir."[56] İslam'ın esaslarını imanın aynı düşüncesinin tezahürü olarak görüyoruz.

Görüşlerini şu ayeti kerimelere istinad ettirdiler:

"O'na bir yol bulabilenlerin Kâbe'yi haccetmesi, Allahın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim küfrederse Allah âlemlerden müsteğnidir."[57] Ayetiyle haccı terketmenin küfür olacağını, çünkü amelin imandan bir cüz olmaması halinde tasdik edici olduğu halde haccetmeyenin kafir olması gerekeceğini ileri sürmüşlerdir.[58]

"Kim bir mü'mini kasten öldürürse cezası, içinde ebedi kalıcı olmak üzere cehennemdir."[59] Mealindeki ayeti kerimeye dayanarak büyük günahlardan olan kasten adam öldürmenin küfür olduğunu, bunun neticesi olarak da kişiyi ebedî cehennemlik yaptığını kabül etmişlerdir.[60]

Hariciler, "Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse onlar kâfirlerin tâ kendileridir."[61] ayetine dayanarak Allah'ın indirdiği hükümleri kalben tasdik eden kişinin, bu hükümler gereğince amel etmemesinin kendisini kâfir yapacağını iddia etmişlerdir.[62]

Tâatların imanın üçüncü rûknü olduğunu söyleyen Hariciler; "..Fakat Allah size imanı sevdirdi. Onu kalblerinizde süsledi. Küfrü, fâsıklığı ve ısyanı size çirkin gösterdi."[63] mealindeki ayeti delil getirerek "fısk imanın zıttıdır. İmanla bir arada bulunmaz. Eğer îman tâatlardan başka bir şey olsaydı, fısk i-

---

54- Eş'arî, Makâlât, c.I,s.156 vd.;Fahruddin Râzî,el-Muhassal (Kelama Giriş)çev.Hüseyin Atay,Ankara 1978,s.244
55- Watt,Montgomery,İslam Düşüncesinde Teşekkül Devri, s.22
56- Mâide, 44
57- Al-i Imran 97
58- Taftazânî, Şerhu'l-Makâsıd, c.II,s.258
59- Nisâ,93
60- Şehristânî, Nihayetü'l-İkdâm,s.477
61- Mâide 44
62- Maturîdî, Kitabu't-Tevhid, s.348
63- Hucurat, 7

le bir arada bulunması imkansız olmazdı."derler.[64]

Yine Hariciler Hz. Peygamber'in şu hadislerini ileri sürerek amelin imandan bir cüz olduğunu ve terkedenin imandan çıktığını iddia ederler.

Rasulullah: "Zina yapan kişi, zinası esnasında mü'min olarak zina etmiş olmaz. Hırsız da hırsızlık yaparken mü'min olarak çalmaz. Şarap içen kimse, şarap içerken mü'min olarak içmiş olmaz."[65] buyurmuştur. Bu hadise göre zina, hırsızlık, şarab içmek gibi büyük günah sayılan fiillerden birini işleyen kimse mü'min olma vasfını kaybetmektedir.

Hz. Peygamber bir başka hadislerinde: "İman yetmiş küsur veya altmış küsur şûbedir. O şubelerin en üstünü "Allah'tan başka ilah yoktur' sözü, en aşağı derecesi eziyet veren şeyi yoldan kaldırmaktır."[66] buyurmuştur. Rasulullah bu hadisiyle pek çok ameli imanın bir bölümü olarak zikretmiştir.

"Kim kasten namazı terkederse kafir olur."[67] hadisi, amelin imanın bir rüknü olduğunun delilidir.

Kur'ân'a göre İslam, imandan daha şümullü veya eş değerli olmadığı anlaşılıyor: "Bedeviler 'inandık' dediler, de ki: İnanmadınız, ama islam olduk (müslüman göründük) deyin; İman henüz gönüllerinize yerleşmedi."[68]

Rasulullah bir gün insanlarla beraberken bir adam (bu şahsın Cebrâil a.s. olduğu hadisin sonunda peygamberimiz tarafından açıklanmıştır) kendisine gelerek: İman nedir? diye sordu. Rasulullah da:"İman, Allah'a, meleklerine, Allah'a kavuşmaya, Peygamberlerine, öldükten sonra dirilmeye inanmak demektir."cevabını verdi. Bunun üzerine o şahıs İslam nedir ? dedi. Resulu ekrem de cevaben: "Allah'a ibadet etmen, O'na şirk koşmaman, namazı kılman , farz olunan zekatı vermen, Ramazan ayında oruç tutmandır."karşılığını verdi. Aynı kişi ihsan nedir diye bir soru yöneltti. Hz. Pey-

---

64- Kılavuz, A, Saim, İman-Küfür Sınırı, Istanbul, 1982, s.35
65- Buharî, K.Eşribe, B.1; Müslim, K.İman, B.24
66- Buhari, K.İman, B.3; Müslim, K.İman, B.12
67- Tirmîzî, Sünen, K.İman, B.9
68- Hucurat, 14

gamber de: "Allah'a, O'nu görüyormuş gibi, ibadet etmendir.Çünki sen O'nu görmüyor olsan da O seni görüyor."[69] buyurdu.

Cibril hadisi diye meşhur olan bu hadiste iman ile islam, ayrı ayrı tasnif edilmiş olmasına rağmen, birbirleriyle olan yakın alâkalarından dolayı Havâric, imanla islâmı eş değer, ehl-i sünnet ameli imanın kemâli ve devamı için gerekli görmüşlerdır.

Hariciler İslam ve imanı bir ve ayrılmaz bir bütün kabül ettikleri için, İslamın esaslarından ayrılan birinin kafir olacağını iddia ederler. Şayet Allah'ın yasakladığı büyük günahlardan biri işlenecek olursa, bu suçu işleyen (mürtekib-i kebîre) temelli cehennemde kalır.[70] Cehennemden kurtulmanın yolu: "Ey Muhammed! Benim adıma de ki: Ey kendilerine kerşı tutumsuz davranan kullarım! Allah'ın rahmetinden umudunuzu kesmeyin. Doğrusu Allah günahların hepsini bağışlar, çünki O bağışlayandır, merhametlidir."[71] âyeti mûcibince tevbe etmektir.

1. Büyük Günah Meselesi

Kebîre, (cem'i kebâir) büyük günah demektir. Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerimin'de ve Rasulullah (a.s)da hadisi şeriflerde kebîre diye bazı günahları diğerlerinden ayırmışlardır. Kur'an'da ki: "Eğer yasakladığımız büyük günühlardan sakınırsanız, sizin öbür kabahatlarınızı örteriz ve sizi şerefli mevkiye sokarız."[72], "(O güzel hareket edenler) ufak tefak suçları hariç olmak üzere, günahın büyüklerinden ve fuhuşlardan kaçınanlardır."[73], gibi ayetlerde günahlar büyük ve küçük olarak zikredilmiştir.

Hz. Peygamber bir hadislerinde: "Size kebâirin en büyüklerinden haber vereyim mi? Onlar; Allah'a şirk koşmak, ana babaya itaatsizlik ve yalancı şahitliktir."[74] Ebû Hureyre (v.59/679) nin rivayet ettiği bir başka hadiste de büyük günahlar; Şirk, sihir, haksız yere adam öldürmek, yetim malı yemek, faiz yemek, harpten kaçmak, ifetli ve iman sahibi bir kadına zina iftirasında bu-

---

69- Buhari,K.İman,B.37; Müslim,K.İman, B.1

70- Eş'arî, Makalat,c.I,s.156 vd.;Şehristanî,Milel,c.I,s.114

71- Zümer, 53

72- Nisâ, 31

73- Necm, 32

74- Buharî,K.Edeb,B.6; Müslim,K.İman,B.38

lunmak gibi davranışlar insanı helâk olmaya götüren yedi büyük günah olarak açıklanmıştır.[75]

Kur'an ve hadislerde şirk ve küfrün kebâirin en büyüğü olduğu, Allah'a ortak koşmanın affedilemiyeceği bunun dışında kalan günahları dilediği kimseler için Allah'ın affedebileceği zikredilmektedir.[76]

Mürtekib-i Kebire:

Asr-ı Saadette bilindiği kadarıyla büyük günah işleyen hakkında bir tartışma yoktu. Sahabiden büyük günah işleyen olmuştur ve Rasulullah (a.s) tarafından cezası uygulanmıştır.

Benû Mahzum kabilesinden Fâtıma binti Esved adında bir kadın hırsızlık yapmış, duruma üzülen Kureyş, konunun Usâme b. Zeyd tarafından Peygamber (a.s)a aktarılması uygun görülmüştü. Usâme'nin konuyu açması üzerine Rasulullah (a.s): "Allah'ın hadlerinden bir had hakkında şefaat mi ediyorsun?" buyurmuş sonra ayağa kalakarak hutbe okumuş ve şunları şöylemiştir: "Ey Nâs! Sizden öncekileri (Allah) ancak şunun için helâk etmiştir; Onlar aralarından şerefli biri hırsızlık ederse onu bırakırlar, zayıf olan çalarsa üzerine haddi tatbik ederlerdi. Allah'a yemin olsun ki, Muhammed'in kızı Fatıma hırsızlık etse mutlaka elini keserdim." Bundan sonra emir buyurmuş ve hırsızlık eden kadının eli kesilmiştir.[77]

Peygamberimiz (a.s)a bizzat müracaatla zina ettiğini îtiraf eden Mâiz b. Mâlik'e ve Ezd kabilesinin Gâmid kolundan bir kadına recm cezası tatbik edilmiştir.[78]

Hz. Osman'ın (v.35/656) şehadeti, Cemel ve Sıffîn savaşları gibi meydana gelen iç savaşlarda bir öldürme olayının ortaya çıkması sonucu, bu mesele müslümanlar arasında tartışılmaya başlanmıştır. Zira bu savaşlarda, çarpışan iki grub da müslümandı. Fakat ortada İslam'ın büyük günah saydığı bir öldürme olayı mevcuttu. Bu durumda öldüren büyük günah işlemiştir. Kâtil mü'min mi dir? Kafir mi dir? Cennete gidebilir mi? Yoksa ebedî cehennemlik mi dir? Kebireyi irtikab eden (mürtekeb-i kebîre) nin hükmü mese-

---

75- Buharî, K.Vasâyâ, B.23; Müslim, K.İman, B.38
76- Nisâ, 48, 116
77- Buharî, K.Hudûd, B.12
78- Bk.Müslim, K.Hudud, B.5

lesinde, Hariciler büyük günah işleyenin kafir olduğunu söyleyerek[79], Kur'an ve Hadisten delilller serdederken, Haricilerin dışındaki büyük ümmet topluluğu da , büyük günah işleyen kimsenin günahkâr olduğunu, kendisinde iman bulunduğu için de kafir olmadığını yine delillerle savunuyorlardı.[80]

Böyle bir tartışma çıkanca müteakıb tarihlerde çeşitli ekollerce her iki görüşün parelelinde veya ilerisinde fikirler ileri sürüleceği tabîidir.

Hariciler kendi fikirlerine şu ayeti kerimeleri delil olarak zikrediyorlardı.

"Kim bir mü'mini kasten öldürürse cezası, içinde ebedî kalıcı olmak üzere cehennemdedir."[81] Büyük günahlardan olan kasten adam öldürmenin küfür olduğunu , bunun neticesi olarak da kişiyi ebedî cehennemlik yaptığına inanıyorlardı.[82]

"Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse onlar kafirlerin tâ kendileridir."[83] ayetine göre, Allah'ın indirdiği hükümleri kalben tasdik eden kişinin, bu hükümler gereğince ameletmemesinin kendini kafir yapacağını ileri sürmüşlerdir.[84]

"O'na bir yol bulabilenlerin Kâbe'yi haccetmesi , Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim küfrederse Allah âlemlerden müsteğnîdir."[85] âyetiyle haccı terketmenin küfür olacağını söylemişlerdir.[86]

Peygamber (a.s)in aşağıdaki hadislerini görüşlerine delil getiriyorlardı: "Kim namazı kasten terkederse kafir olur."[87] Hadisini amelin imanın bir ruknü olduğuna delil sayıyor ve büyük günah işleyenin imandan çıkacağına hükmediyorlardı.[88]

79- Eş'arî,K.el-Luma' fi'r-Redd 'alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bidâ,Beyrut 1952,s.76
80- Taftazânî,Şerhu'l-'Akaid,s.156
81- Nisâ,93
82- Eş'arî,Makâlat,c.I,s.156;Şehristânî,Nihayetü'l-İkdâm,s.477, Milel,c.I,s.122
83- Mâide, 44
84- Maturîdî, Kitabu't-Tevhıd,s.348
85- Âl-i Imran,97
86- Taftazânî, Şerhu'l-Makasıd,c.II,s.258
87- Tirmizi,K.İman,B.9; [illegible]
88- İbn Âbidîn,Muhammed Emin b. Omer,Kitabu Tenbihi'l-Vülât ve'l-Hukkâm,'alâ Şâtımi Hayri'l-Enâm,(fî mecmuati'r-Resâil),İstanbul 1325,c.I,s.367

Ebû Hureyre'den (v.59/679) rivayet edilen bir hadiste Rasulullah şöyle buyurmuştur: "Zina yapan kişi, zinası esnasında mü'min olarak zina etmiş olmaz. Hırsız da hırsızlık yaparken mü'min olarak çalmaz. Şarap içen kimse, şarap içerken mü'min olarak içmiş olmaz."[89] Bu hadise göre zina, hırsızlık, şarap içmek gibi büyük günah sayılan fiillerden birini işleyen kimse mü'min olma vasfını kaybetmektedir.[90]

Hariciler,zikredilen delillere istinaden esasta amellerin imandan bir cüz olduğu inancı ile, büyük günah işleyenlerin hükmünü kafir olarak verirken, ümmetin çoğunluğu ile ters düşüyorlardı. Kendi kanaatlarına katılmayanlar delil getirilen ayet ve hadislere tamamen inanmakla birlikte, diğer ayet ve hadislerle Haricilerin inançlarının bağdaştırılamıyacağını ortaya koyuyorlardı. Konuyu aydınlatması bakımından birkaç örnek zikretmekte fayda vardır:

"Kim bir mü'mini kasten öldürürse cezası içinde ebedî kalıcı olmak üzere cehennemdedir."[91] Meâlindeki ayeti kerimeyi,katil kafirdir şeklinde anlamak;"Şübhesiz ki, Allah kendine eş tanınmasını mağfiret etmez. Bundan başka (günahları) dilediği kimseler için mağfiret eder."[92] Mealindeki ayetle tenakuz teşkil eder.[93] Ayrıca "Eğer mü'minlerden iki zümre birbiriyle savaşırlarsa aralarını (bulup) barıştırın."[94] Mealindeki ayette büyük günah sayılan öldürme fiilini işleyen kişilerden mü'minler diye bahsolunmuştur.[95]

"Ey îman edenler ! Öldürülenler hakkında size kısas yazıldı."[96] Ayetinde adam öldürme, iman ile beraber zikredilmiş,kebirenin irtikâbı imanı izâle etmemiştir.

İşlenen büyük günahın kişiyi imandan çıkarmadığına dair hadislerin en meşhuru Ebû Zerr el-Gıfârî (v.32/652)den rivayet edilen hadistir. Rasulu Ekrem: "Allah'tan başka Tanrı yoktur. Muhammed O'nun elçisidir diyen ve bu sözü üzerine ölen hiç bir kimse yoktur ki cennete girmemiş olsun." buyurmuş, ona karşılık Ebû

89- Buhari,K.Eşribe,B.1; Müslim,K.İman,B.24
90- Bakıllânî,Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib;et-Temhid,Beyrut 1957 s.369
91- Nisâ, 93
92- Nisâ, 48
93- Cüveynî,İmamü'l-Haremeyn Abdulmelik b. Abdillah,el-İrşâd ilâ Kavâtı'il-Edilleti fî Usûli'l-İ'tikad,Mısır 1369/1950,s.388
94- Hucurat 9
95- Taftazânî,Şerhu'l-'Akâid,s.156
96- Bakara 178

Zerr:

-Zina yapsa hırsızlık etmiş de olsa? diye sormuş. Resûlullah da:

-Evet Zina yapmış hırsızlık etmiş bile olsa, şeklinde cevap vermiştir.

Ebû Zerr mizâcına uymayan bir cevapla karşılaşınca, üç defa soruyu tekrarlamış, her seferinde aynı cevabı almıştır. Sonuncusunda ise Peygamber efendimiz: Ebû Zerr bu durumdan hoşlanmamış olsa bile cennete girer."[97] Buyurarak zina ve hırsızlık gibi büyük günahların iman ile beraber bulunabileceğini açıklamışlardır.

Hariciler büyük günah işleyen kimseyi tekfir ederlerken İblis hadisesinden bahseden Kur'an ayetiyle [98] istidlâl ederler. Onlara göre Iblis Allah'a karşı itaatkâr ve O'nu bilen birisi iken Hz. Adem'e secde etmekten kaçınarak büyük günah işlemiştir. Bu sebeble O kâfir olarak lânetlenmiş ve ebedî cehennemde kalmasına hükmolunmuştur.[99]

2. Tekfir Meselesi

Önceki bahislerde de görüldüğü gibi İslam toplumu içinde bir kimseyi küfürle itham etmek, çok hassas bir konudur. Peygamber (a.s)in rahmet peygamberi olarak uygulamaları da ayetlerin ruhunda bulunan İslamî hoşgörü parelelinde olmuştur.

İslamda ilk tekfir hareketi Haricilerle başlamıştır. Daha çok sathî mâlûmata sahip kişilerin oluşturduğu bu grup; İslam dininin yüksek hedeflerini, Kur'an'ın ruhunu, Hz.Peygamber'in gayesini anlayamamışlar ayet ve hadislerin zâhirlerine kuru kuruya bağlanarak, etraflarındakileri küfürle itham etmişlerdir.

İman dairesinden çıktığına kesin olarak hüküm verilen (mürted) İslam hukukuna göre hayat hakkını kaybetmiş sayılmaktadır. Zira bir hadisi şerifte: "Kim dinini değiştirirse onu öldürünüz."[100] buyurulmuştur. İslam hukuku din, can, akıl, nesil ve malı koruma maslahatını gaye edinmiştir. Toplumun düzen ve huzu-

---

97- Buhari,K.Tevhid,B.33; Müslim,K.İman,B.40

98- Bakara, 34

99- Şehristânî,Nihayetü'l-İkdâm, s.471

100- Buhari,K. Chad,B.149; Ebû Dâvud,K.Hudud,B.1

runu sağlamak için adaleti, ruhların olgunlaşması için ibadeti ikameye çalışmaktadır.[101]

İslam'ın kudsiyetini idrak etmişken, dinini terk eden kişinin psikolojisi yakînen tahlik olunduğunda, çıktığı dini yıkmaya çalışacağı âşikârdır.[102]

Resul-ü Ekrem (s.a.v) buyurur ki: "Allah'tan başka Tanrı bulunmadığını ve benim O'nun elçisi olduğumu kabül eden bir müslüman ancak şu sebebin biriyle öldürülebilir: Üzerinden nikah geçtiği halde zina eden, kasten adam öldüren ve dinini terkederek cemaatten ayrılan."[103] Hz. Osman işgalcilere karşı yaptığı konuşmada bu hadisi onlara hatırlatarak, bu üç halin de kendisinde bulunmadığını, yanlış yolda olduklarını izaha çalışarak kendisini savunmuştur.[104]

Çeşitli sebeblerle küfre düşen kimse tekfir edilemeyecek ve suçunun cezasını görmeyecek olursa, İslam toplumunda düşünce, söz ve hareketleri ile Kur'an'nın adam öldürmekten daha şiddetli bir suç saydığı[105] fitne, kargaşa, anarşı zuhur edecek, toplumun huzuru kaçacağından dinî vecîbeler düzenli bir şekilde yapılamayacaktır. Mürted öldürülemezse, imanı zayıf olanlar peşi peşine irtidat edecekler ve din ile savaşan bir topluluk oluşturacaklardır.[106] Toplum içindeki bu tip şahıslar, başkalarına batıl fikirlerini aşılayarak aile ve akraba münasebetlerini sarsacak, nesli bozacaktır.[107]

Tekfir müslümanların canını, malını, namusunu korumak adaleti ikâme temek ve toplumun huzurunu sağlamak için lüzumludur. İşte Hariciler kendilerinin dışındaki müslümanları tekfir ederken adaletin kâim olduğu huzurlu bir toplumu temin için çalıştıklarına inanıyorlardı.

101- Bk. Ebû Zehra, Islam Hukuku Metodolojisi, çev.Abdulkadir Şener, Ankara 1973,s.355-359

102- Bilmen,O.Nasûhî,Hukuk-ı İslâmiye ve Istılâhatı Fıkhıye Kâmusu,I-VIII,İstanbul 1969,c.IV,s.14

103- Müslim,K.el-Kasâme,B.6

104- Taberi, Tarih, c.IV ,s.352

105- Bakara,191

106- İbn Abidîn,Mecma'atü'r-Resâil,s.317-18

107- Bk.Kılavuz,A.Saim,İman Küfür Sınırı,Istanbul,1982,s.185-88

Islam hukukuna göre, iman dairesindeki bir kişiyi kafir saymak; Onun kanının helâl sayılması, yani öldürülmesi, karısının kendinden ayrılması, cenâze namazının kılınmaması, müslüman kabristanına gömülmemesi, âhirette de ebedi cehennemde kalacağına hükmolunması[108] gibi dinî yönden çok önemli olan sonuçları doğuracağından; Bu hususa karar verecek kimsenin dinin ruhuna nüfuz edebilmiş, bütün detaylara vakıf, ilmî iktidara sahip olması gerekmektedir.[109] Haricilerin çok serî bir şekilde tekfir konusu yaptıkları hususlarda, fıkha âşina sahabî, onların tam aksine hükümler koyuyordu.[110]

Iman dairesinden çıktığına hükmolunan kişi yani mürted; küfre düştüğü noktadan aydınlatıldıktan sonra tevbe edip, tekrar müslüman olmazsa öldürülür. Şayet çeşitli sebeblerle îdam edilemeyip, Islam toplumunda yaşamaya devam ederse kendine selâm verilmez, selâmı alınmaz, müslüman bir kadınla evlenemez, evli ise karısı kendisinden boş olur. Mürted olarak ölürse veya öldürülürse cenazesi yıkanmaz, namazı kılınmaz, müslüman kabrîstanına gömülmez, kendisi ile akrabaları arasında mîras hükümleri yürütülemez. Bu hükümleri Hz. Osman'ı şehid eden işgalciler kısmen uygulamış olup, daha sonra ki Hârici toplulukları tarafından müslümanların uygulaması olarak, kıstas kabül edilmiştir.[111]

Peygamberimz (a.s) konunun nezaketini bir hadisi şeriflerinde şöyle ifade etmektedirler: "Bizim gibi namaz kılan, kıblemize yönelen ve kestiğimizi yiyen kimse, Allah'ın ve Rasulunün teminatını elde etmiş kabül edilir. O halde (böylelerini öldürmek) sûretiyle Allah'ın verdiği temînat ve ahdi bozmayın!"[112]

Mü'mini lânetmenin onu küfürle itham etmenin tehlikeli sonuçlar doğuracağını şu hadislerden anlıyoruz: "

Kim bir insanı kafir diye çağırırsa, yahut öyle olmadığı halde; 'Ey Allah düşmanı' derse , söylediği söz kendisine döner."[113]

108- el-Mâverdî,Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed,el,Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Velâyâtü'd-Dîniyye, Mısır 1380/1960,s.56
109- Bk. Gazzalî,Faysalü'tTefrika,s.62-66;Çev.Süleyman Uludağ,Islamda Müsamaha,s.48-51
110- Ebu Zehra,Islamda Siyasi ve Itikadi Mezhepler Tarihi, s.93 (Hz.Ali'nin Haricilere karşı konuşması için bk)
111- Fığlalı,E.Ruhi, age.,s.120
112- Buharî,K.Salat,B.28;Ebû Davud,K.Cihad,B.95
113- Buhari K.Ferâiz,B.29;Müslim,K.İman,B.16

"Mü'nine lânet etmek öldürmek gibidir. Bir mü'mini küfür ile itham eden onu öldürmüş gibi olur."[114] "

"İnsanlar 'Allah'tan başka İlah yoktur Muhammed O'nun elçisidir' deyinceye kadar kendileriyle savaşmaya emrolundum. Ne zaman bunu söylerlerse kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Ancak dinî cezalar müstesnâ, iç yüzlerinin muhasebesi ise Allah'a aittir."[115]

"Eğer bir çıkış yolu bulunursa, gücünüz yettiğince müslümanlardan cezaları kaldırın ve kendi yollarına bırakın. Şübhesiz bir imam (kadı, devlet başkanı) ın onu affederken işlediği hata cezalandırırken işlediği hatadan daha hayırlıdır."[116]

Hadislerin ışığı altında konuya bakıldığı takdirde küfrüne hükmolunacak kimseden İslâma kazanılma ümidinin tamamen kesilmiş olması gerekiyor. Nitekim İbn Kevvâ' Hz. Ali ile yaptığı tartışmada Amr b. Âs hakkında 'böyle bir Allah düşmanının müslümanların kanının akıtılması husunda karar vermeye yetkili bir hakem olarak nasıl kabül olunabilir?' diye bu konudaki Haricilerin değerlendirilmesini ifade etmiştir.[117]

İslâm, fertleri birbirine kenetlenmiş, çok uyumlu bir toplum istiyor. Mürted cansız bir cesed gibi ortadan kaldırılmadığı takdirde taaffün eden, cemiyette ki birliği bozocağından hayat hakkı tanımıyor.

Peygamber Efendimiz Ümmü Mervan isimli bir kadını irtidat ettiği için öldürtmüştü. Zira bu kadın müslümanlarla hem savaşıyor ve hemde savaşa teşvik ediyordu. Orduda sözü dinlenen bir kadındı. Hz. Ebû Bekir de (v.13/634) Ümmü Firka isimli kadını ölümle cezalandırdı. Çünki Ümmü firkanın otuz oğlu vardı onları müslümanlarla savaşa teşvik ediyordu.[118]

Hz. Ömer (v.23/644) irtidat eden Mağribe İsimli şahsa ne muamele yapıldığını müslüman askerlerine sorduğunda:

-Müslümânlığından sonra Allah'ı inkar eden bir adamdı. Onu yakaladık ve öldürdük, cevabını alır. Bu cevaptan üzülen Hz.

114- Buhari, K.Eyman, B.7; Tirmizî, K.İman, B.16
115- Buhari, K.Cihad, B.102; K.İman, B.17; Müslim, K.İman, B.8
116- Tirmizî, K.Hudud, B.2
117- Taberî, Tarih, c.V, s.64; İbnu'l-Esir, Kamil, c.II, s.327
118- Serahsî, Muhammed . Ahmed b.Ebî Sehl, el-Mebsût, I-XXX, Beyrut ty., c.X, s.109 vd.

Ömer: -Kaşki üç gün haps etseydiniz. Hergün de birer kuru ekmek verseydiniz. Belki Tevbe eder, tekrar hakka dönerdi, dedi. Bu sözlerini tâkiben ellerini kaldırarak şu niyazda bulundu: "Allahım.! Ben bu olaya şahid olmadım. Böyle yapmalarını emretmedim. Öldürme olayına razı olmadım."[119] demiştir.

Hz.Ali (v.40/661) de Müstevridü'l-'Iclî isimli mürtedi üç gün tevbeye davet etmiş, tevbe etmediği için de öldürmüştür.[120]

Küfre düştüğüne karar verilen bir kimsenin ahirette ki hükmü de şu ayeti kerime ile belirlenmektedir: "Sizden kim dininden döner de kafir olarak ölürse, bu gibilerin yapmış oldukları (iyi şeyler) dünyada da ahirette de boşa gitmiştir. Onlar cehennem ehli olup orada ebedî kalıcıdırlar."[121]

Hariciler de kendileri dışındaki sahabi ve tâbiin gibi bu hadisleri biliyorlar hatta uygulamadan haberdar idiler.[122] Ne var ki bütün değerlendirmeyi kendi düşünüş ve inançları perspektifi içinde yapıyorlardı.

3. Şefaat

Hariciler, toplum içindeki adalete aşırı önem vermelerini, Allah'ın adaletine de intikal ettirerek ve büyük günah işleyenleri islam toplumunun dışına atmalarını Allah'ın vaîdine bağlamaktadırlar. Yani, Allah'ın va'di ve va'îdi adaletinin iktizasıdır. Va'adini ve va'îdini, veya sadece va'îdini yerine getirmeyebileceğine inanmak, zımnen adil olmadığını kabül etmektir. Günahkâr bir kimse için Peygamberin şefaatinin söz konusu olamayacağı kanaatindedirler;[123]

"Allah kişiye ancak gücünün yeteceği kadar; kazandığı iyiliklerine ettiği kötülük de aleyhinedir."[124]

"Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de

119- Serahsî,age.,c.X,s.99

120- Mâverdî,age.,s.55

121- Bakara,217

122- Ebu Zehra, age.,s.93
123- Bk.Şehristanî, c.1,s.45
124- Bakara,281

zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür."[125]

"...Zalimlerin ne dostu ne de dinlenecek şefaatçisi olur."[126]

"Kimsenin kimseden faydalanamıyacağı, şefaat kabül edilemeyecek, fidye alınmayacak ve yardım görülmeyecek günden korunun."[127] Ayetlerine istinaden, günahkârın tecziyeden kurtulamayacağına, bunun ilâhî adaletin gereği olduğuna, ehli sünnetin kabül etteği mânada şefaatin[128] mutlak adalete , vaad ve va'îd esaslarına aykırı düşeceğine inanmaktadırlar.[129]

D. AHLAKÎ ENDİŞE

Haricilerin doğuşundaki kelâmî motifleri incelerken, daha önceki bahislerde de yeri geldikçe bu motiflere kaynak olabilecek hadiselere temas etmekle beraber, Haricilerin doğuşunu 35/656 yılında halife Osman b. Affan'ın isyancı gruplar tarafından evinde fecî şekilde şehid edilmesinden itibaren ele almak ve özet olarak konu başlığımız olan 'Ahlakî Endişe' diyebileceğimiz düşünce ve inanç şeklinin sevk ettiği davranışlar üzerinde durmak istiyoruz.

Hz. Osman'ın şehid edilmesinden, (ihtilâlcilerden) pişmanlık duyanların bulunmasıyla birlikte, Haricilerin ihtilâlci unsurların devamı olduklarını ileri sürmelerinin esas sebebi Devlet siyasetinin Kur'an esaslarına dayandırılmasının gerekli oluşu inancı ve şer'î prensiplerden tâviz verilmesine her ne pahasına olursa olsun karşı çıkmak olmuştur.

Hz. Osman'ın son altı yıllık hilâfeti esnasındaki Mısırlıların ve diğer ihtilâlci grupların idarenin icraatınınKur'an ve hadislere uymadığı gerekçesiyle şikâyetçi olmaları, toplumdüzeninin bozulduğundan endişeyi ifade etmektedir.

Halifenin Irak'ta belli kişilere toprak bağışında bu-

125- Zilzâl,7-8

126- Mü"minûn, 18

127- Bakara, 48

128- Bağdâdî, Usul,s.244,45; İbn Hazm,Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal,I-V,Beirût 1395/1975 c.IV,s.63 vd.

129- Bk.Şehristanî,Milel, c.I, s.45

lunduğu, önemli valilikleri akraba ve yakınlarına verdiği, Kur'an'ın emrettiği cezaların icrasında acze düştüğü gibi hususlar ileri sürülerek toplumda huzur ve sukun arzu edilmektedir. Belli şikâyetlere isyancı grubun dışında bazı sahabe de ya iştirak etmekte veya sukût etmektedir.

İsyancıların muhasara harakâtında Hz. Osman'ın evini korumada muayyen sahabî görev almakla beraber, bütün ashab yekvücut olup savunmada bulunmadığı görülmektedir. Belki böyle olmayışının mâkul sebebleri de olabilir.

Bilhassa Hariciler ve Ümmet topluluğu Hz. Osman'ın şehâdetinden, Hz. Ali'nin şehâdetine kadar cereyan eden hadiseleri tartıştılar. Fakat tartışılan konularda düşünceler maalesef düşünceler müsbet yönde inkişâf etmedi. Allah'ın hükmünün ikâmesi uğruna gözlerini kırpmadan ölüme giden Hariciler, yanlış yol seçerek, hak halifeye âsî duruma düşerken, Abdullah b. Ömer gibi fıkha vukufu bulunan dînî kültüre sahip bazı sahabî grupları da çekimser kalmayı tercih ettiler.

Medine'nin İslam devletinin başkenti olarak Hz. Peygamber, Ebû Bekir ve Ömer devirlerinde belli bir ağırlığı vardı. Fakat Hz. Osman hilâfetinin son devirlerinde sahabî başkentin dışına çıkmaya başladı. Bedevilerin ekseriyeti de ordugâhlarda toplandı.

Sathî mâlumâta sahip bedevî ve yarı bedevîler huzur ve sukun arzu ederken sahabenin ileri gelenleri de toplu olarak hareket edebilme başarısını gösteremediler.

Hz.Peygamber devrini tekrar yaşamayı arzu edenler Hz. Aişe, Talha, Zübeyr gibi sahabenin Hz. Ali'nin karşısında yer almalarında ve Ali Hilafetinin otoriteyi temin edemeyişinden hayal kırıklığına uğradılar. Hz. Ali'nin hilafet merkezini Medine'den Kûfe'ye nakledişi, Hz. Peygamberin şehrinin terkedilişi gibi bir tesir icra etti. Müslümanlığın teşekkülündeki prensipler, yerini maddi güçlerin toplandığı Şam ve Kûfe'ye mi terkediyordu?

Durmadan bozulan bu topluluktan ayrılarak aynen Hz. peygamberin Mekke'den Medine'ye hicret ettiği gibi Kur'an'ın hükümlerinden tâviz vermeyen bir idarenin kurulmasına kadar cihad etmek her müslümana farz değilmi idi? Ancak bunu yapabilenler ha-

kiki mü'minler olabilirdi. Bunun dışındakiler mü'min sayılamazdı. Gerçi iktidar peşinde olan taraflar alenî Kur'an'a muhalefet etmiyorlardı. Ama hevâlarının peşinden koşuyorlardı.

Sadece bu inanca sarılanlar Hz. Peygamber'in hakiki ümmeti olabilir ve cennete girme hakkına sahip olabilirlerdi. (Ehli cennet). Cereyan edip durmakta olan zulüm de ancak adaletin ikâmesiyle ortadan kaldırılabilir. Arzı edilen adaleti, Kur'an'ın açık seçik ortada bulunan hükümlerine sıkı sıkıya bağlı zühd ve takvâ sahibi şahsiyyetli bir halîfe temin edebilirdi.

Bu topluluktan çıkan yeni bir 'ümmet', 'hicret' veya 'hurûc' ederek 'adaleti' ikâme edecek, bir 'hilâfet' kuruncaya kadar 'cihad' ederek,bozulmuş olan cemiyet nizamını yeniden tesis etmesi mümkündür. Ahlâkî endişeler içinde yaşamaktansa bu uğurda severek ölmek daha hayırlıdır.

1. Ümmet Fikri

Haricilerin Hz. Osman'ın katli organizesi içinde Sebeîlerle birlikte yer almalarının esas sebebi; Hz. Peygamber devrinde olduğu gibi ihlâslı bir ümmet topluluğunun şiddetle özlemini duymalarından ileri gelmektedir. Hadiselerin gelişmesi neticesinde müslüman cemaatin topyekun böyle bir mevkide kalamayacağını idrak ederek, Ali ve taraftarlarının, aynı zamanda Muaviye ve etrafındakilerin dünyevî iktidar peşinde oldukları kanaatıyla onlardan ayrıldılar. belli bir sahabe grubu da çekimser kalıyordu. Halbuki Allah'ın hükümlerinin dosdoğru icra edildiği, zulmün ortadan kalkıp, adaletin cârî olacağı bir idarenin kurulmasından müslümanlar nasıl geri durabilirlerdi?

Samimiyetten uzak bir toplumdan 'teberrî' etmek , aynen Hz. Peygamber'in dini yaymak için Medine'ye 'hicret' ettiği gibi hicret veya 'huruc' etmek gerekirdi. Bozulan toplumdan bu gaye için hurûc edebilenler hakiki mü'min olabilirler, hevâları peşinde koşanlar ise günahkârdırlar ve ebediyen cehennemde kalıcıdırlar. Ahlâkî endişeleri taşıyan ve bu endişelerden kurtulmak için gereken her şeyi yapmaya hazır olan bir toplum "ümmet" ancak 'ehli cennet' olabilir. "Doğru İslam cemaati" [130] denilebilecek,

---

130- Watt,Islâmî Tetkikler,s.28

günah işlemeyenlerden teşekkül etmiş -önceden günah işlemişse tevbekâr olmuş- bir topluluğun meydana gelemesi ve âdil bir idarenin kuruluşuna kadar 'cihad' etmesi gerekir.

Hz. Ali'nin tahkimi kabül etmesi neticesinde bu fikirleri taşıyanlar kendilerini hakiki mü'min, kanaatlarına iştirak etmeyenleri de kâfir sayarak Harûra'ya toplandılar. Kendilerine bir askerî komutan, bir de namaz kıldırmak üzere imam seçerek, idareyi ellerine aldıktan sonra, umûru Islamîyyenin şûrâ yoliyle icra edileceğini, bey'atın Allah'a olduğunu ve iyilikle emredilip kötülükten men edileceğini münâdîlerle ilan ettiler.[131]

Hariciler, Suriye'lilerin Muaviye'nin partisini teşkil ettiği tarzda Ali'nin yanında olmak istemiyorlardı. Her iki grubun da küfürde atbaşı gittiğini , Allah'ın Kitabına uymak yerine Ali ve Muaviye'nin emir ve arzularına uyduklarını söylüyorlardı.[132] Bu din ne dîni Muaviye ne de dini Ali idi. Allah'ın hükmünün ikamesinde şahısların arzularına boyun eğmek, şirk demekti.[133]

Günah işleyip tevbe etmeyenler, başka bir ifade ile Hârici inançlarını paylaşmayanların oturduğu yerler 'dârü'l-Harb' veya 'dârü'ş-Şirk' tir. Ancak Harici doktirininde olan ve kendilerine hicret etmiş bulunanların kaldığı yer, zulmün olmadığı ve mutlak adaletin icra edildiği 'dârü'l-İslâm' dır. Daha önceki bahislerde de izah edildiği üzere îman telakkîlerinden neş'et eden bir düşünce ile 'doğru Islâm cemaati' , hakki ümmetten , günah işleyenlerin atılması suretiyle, günahsızlardan müteşekkil bir topluluğun bir arada bulunması ve topluluğun sıkı bir şekilde kontrol altında tutulması fikri idi.

Hattı zâtında bedevî ve yarı bedevî topluluklardan meydana gelen Hariciler, İslâm öncesi âşinâ oldukları 'Arap Müsâvatçılığı' temayülü ile merkezi otoriteye bilhassa Kureyş'in tahakkümüne baş kaldırmış oluyorlardı. Tarihî bakımdan İslâmda Kureyş'in idarî hakimiyeti aleyhine atılmış ilk adımlar Hâricî dok-

131- Fığlalı,E.Ruhi, age.,s.57

132- Taberî, Tarih, c.V,s.64

133- Welhausen,J.,Arap Devleti ve Sukutu, s.29

trinin tezâhürüdür.[134] Halifenin Kureyş'ten olma gereğini, Hz.Peygamber'in "Üzerinize, sizi Allah'ın kitabı ile yönetecek bir köle bile vali tayin edilse, O'nu dinleyin ve itâat edin."[135] Hadisine dayanarak reddediyorlardı. Önemli olan, Kitabullahı ayakta tutabilecek, nesebi önemli olmayan zühd sahibi bir kişinin bu görevi yapması icab ettiğini ileri sürerek; çöldeki 'hürriyet' havasını estiriyorlardı.

Hususî doktrine sahip olmaları sayesinde, küçük 'ümmet' topluluklarını etraflarındaki dünyadan tam bir tecerrüt ile kendi hayat şekillerini korumaya çalışıyorlardı.[136] Fakat kendi kanaatlarını paylaşmalarına rağmen, 'dâr'larına hicret edemeyip , pasif kalanlar (kâidûn)ın îmânî durumları tartışma konusu oluyordu. Kendi inançlarını paylaşmayanların kâfir olduğu gibi 'ka'ade'nin de kafir olduğu fikri de vardı. İtikadî gelişmeler bölümünde inceleneceği üzere; 'ka'ade', büyük günah işleyenin ümmetten ihracı, 'dâr' mefhumu,'takıyye'nin caiz olup olmaması gibi konularda ihtilâflar ve bazı gelişmeler olmuştur.

Dünyevî menfaatlerden uzak, dinî yönlerden fevkalâde aktif, gayri siyasi, küçük bir ümmet oluşturmaya çalışırken , dînî ve ictimâî değerlerin inceliklerine nüfuz edemediklerinden reaksiyoner bir tavır takınmışlardır. Hakiki mü'minlerin kendileri olması münasebetiyle, dini tebliği de kendi görevleri kabül ederek, inançlarını paylaşmayanların kanlarını helâl saymışlar ve bir çok feceate sebebiyet vermişlerdir. Kabile yaşayışındaki bütün ilkel değerleri İslam cemaatine vermek istemişlerdir.

Ali ve taraftarlarının telakkılerinin aksine, yine bir bedevilik temâyülü olarak topluluklarının cennet ehli olduğuna, şahısların yanında yer alarak değil ümmet topluluğuna mensûbiyetle cehennemden kurtulunabileceğine inanmışlardır. Ancak ümmetin başarısı vardır. Topluluğun cazibesi, mü'minleri cennete götürebilir. Günahkâr ümmetten çıkarılır, ümmetin dışında kalanlar cehennem ehlidir ve katli vaciptir.

134- Hatiboğlu,Mehmet Said,'Hilafetin Kureyşliliği',A.Ü.İ.F.Dergisi,c.XXIII,s.163
135- Müslim,K.İmare,B.8
136- Watt,Tetkikler,s.28

Hariciler Abdullah b. Vehb er-Rasibi'ye imam olarak bey'at ettiklerinde: "İmameti bu dünyaya rağbetim dolayısıyla kabül etmediğim gibi, ölüm korkusu ile de terk etmeyeceğim. Allah iyiliği emretmek ve kötülüğü yasaklamak, doğruyu söylemek ve yolunda savaşmak üzere bizden ahd ve mîsak almıştır. Allah yolundan ayrılıp yolunu şaşıranlar için şiddetli azab vardır...Onlarla cihad etmek hak ve sevaptır."[137] diyerek Haricilerin inanç çerçevesini çizmiş ve cihad hedeflerini belirlemiştir.

2. İmâmet

Hariciler üzerlerinde merkezi bir otorite kabül etmeme, bedevî ve yarı bedevîlik davranışlarına uygun olarak yerleşik disiplini arzu etmeme hususiyetlerine binâen'imamın bulunmamasını caiz görmüşler ve şöyle demişlerdir: "Emirlik (hükümdarlık) yoktur. İnsanların kesinlikle bir imama ihtiyaçları da yoktur. Halkın aralarında birbirlerine karşı adâlet göstermeleri gerekir. Eğer bu adaletin ancak bir imamla tamamlanacağına kânî olurlarsa bir imam üzerinde icmâ ederler ve onu imam olarak nasb ederler. Bu da vâcip değil câizdir."[138] Nitekim Harûra 'da bey'at Allah'a diyerek, Şebes b. Rıb'î et-Temîmi'yi askerî komutan, Abdullah b. el-Kevvâ' el-Yeşkûrî'yi de namaz kıldırmak üzere imam seçmişlerdi. Bu durumda Hz. Ali "lâ hukme illâ lillâh" diyen Haricilere "bunlar emirlik yoktur diyorlar, oysa insanların iyi de kötü de olsa bir emîre her zaman ihtiyaçları vardır."[139] demişti.

Çok geçmeden bu fikirlerinden vaz geçip Harûra'dan ayrılmadan önce içlerinden Abdullah b. er-Rasibî (v.38/658)yi emir seçmişlerdir.[140] er-Rasibi'yi imam seçmeleri "hükümet fikrini kabül etmeme" anlayışından uzaklaştıklarına delildir. Hz. Ali'ye yazdıkları cevabî mektupta da Râsibi'ye 'imamü'l-Mü'minîn' ifadesini kullanmışlardır.[141] İmamet için gerekli şartları aramakla birlikte iki konuda ki hassasiyetlerini müşahede ediyoruz:

137- Fığlalı,E.Ruhî, age.,s.65

138- Şehristânî,el-Milel, c.I,s.116

139- Bağdâdî,Usûl,s.271; Şehristânî,el-Milel,c.I,s.160; İbn Ebi'l-Hadîd,Şerh'u Nehc.,c.I,s.262,63; Ahmed Emin,Fecru'l-İslam,s.260

140- Taberî,Tarih,c.V,s.75

141- Fığlalı,E.,Ruhî,age.,s.66,112

Birincisi; Kureyş'ten olma şartı aramıyor, soya hiç önem vermiyorlardı. Çünki imamet, Allah'ın Kitabını ve Peygamber-in sünneteni ayakta tutmak için Hz. Peygamber'in şu hadisine göre düşünüyor ve değerlendiriyorlardı: "İmamınız Habeşli bir köle olsa bile, Allah'ın kitabına ve Rasulünün sünnetine uyduğu müddetçe O'nu dinleyin ve ona itaat edin."[142] Hz. Ömer vefatına yakın kendisinden sonraki halifelik konusu sorulduğunda: "Âh! Huzeyfe'nin kölesi Sâlim sağ olsaydı yerine O'nu halife bırakırdım"[143] diyerek, nesebi kesin bilinmeyen bir köleyi bu makama lâyık gördüğünü, Halifenin Kureyş'ten olması gerekmediğini nesebe değil liyakate önem verdiğini ifade etmiştir. Daha önceki bahislerde de temas edildiği üzere merkezî otorite, özellikle kureyş'in tahakkümüne taraftar değillerdi.[144]

İkincisi; İmamda ilimden başka "zühd"[145] şartı da önem kesbetmekte, ibadete düşkünlük özelliklerinden dolayı, ilk seçtikleri imamları Abdullah b. Vehb er-Râsibî,(v.38/658) fazla namaz kılmaktan ve seçde etmekten dizleri nasır tutmuş olduğundan deve dizine benzetilerek "zû's-Sefînât" lakabı verilmiştir.[146]

Soya soya önem vermeyen, zühd aramalarının en mühim istinadları "...şübhesiz Allah katında en değerliniz, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır!"[147] ayetidir.

Haricilerin ilk zuhurlarında bedevi kültürü hakim olduğu için hatta Arap olmayanları küçümsemelerine[148] binâen topluluklarında mevâlî yoktu. Fakat daha sonraları imamet hususundaki fikirlerinden dolayı Arap olmayanların da onlara katıldığını görüyoruz.[149]

142- Müslim, K.İmâre,b.8

143- Hatiboğlu,M.Said,'Hilafetin Kureyşliliği! s.170

144- Tetkikimiz,s. 59

145- İbn Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, Telbîsü'l-İblîs. 1396/1976 ty.,s.96

146- Irfan,Abdulhamid,Islamda Itikadi Mezhepler, s.83

147- Hucurat, 13

148- "Azadlılardan birinin Havaricten bir kadınla evlenmek istediğini duyduğu zaman kabilesi kadına;Sen bizi maskara ve rüsvâ ettin dediklerini nakleder.Eğer bu kabile taassubu olmasaydı, âzadlılardan çok adam onlarla birleşmiş olurdu."Ahmed Emin, agé.,s.263

149- Nehrevan'da kılıçtan kurtulan Ebû Meryem es-Sa'dî'nin bir

İmamet ancak cemaatın icmaı, yeni hür seçimle gerçekleşeceği, Haricilerin önemli prensiplerindendir. Seçim için de bey'at şarttır. İlk imam seçiminde şûrâ yolunu kullandıklarını, Hurkus b. Züheyr, Hamza b. Sinan el-Esedî, Zeyd b. Husayn et-Tâî, Şureyh b. Evfâ gibi ileri gelen Haricilerin istişareden sonra karar verip, kendileri bey'at etmişler ve daha sonra da cemaatları bey'at etmiştir.[150] Bey'ata "Allah'a sadakat ahdi" olarak bakarlar[151] ve "Allah'ın kitabına, Rasulünün sünnetine, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in imametlerindeki iyi olan davranışlarını tâkip şartıyle bey'at ederlerdi.

Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in halifeliklerini usûle uygunluğu ve icraatlarının kitaba muvafakatları dolayısıyle tamamen, Osman b. Affan'ın ilk altı yıllık devresi ile Hz. Ali'nin tahkimden önceki halifeliklerini kabül edip, Osman'ın son altı yıllık, Ali'nin de tahkim sonrası halifeliklerini, küfre gitmişlerdir kanaatıyla reddederler.[152]

İmamın en önemli görevi, Kitabın bütün hükümlerini yerine getirmek ve getirtmektir. Ancak adâlet böylece tatbik olunabilinir. Adâlet ve Kur'ânın hükümlerini tatbik etmek ve zora baş vurmak ve savaş ilan etmek imamın yetkileri dahilindedir. Allah'ın Kitabından ayrılan ve halka zulmeden (imamı câir) imamın azli gerekir.[153]

3. Adâlet

Hârici zihniyetinin temelinde -belki İslâm öncesi kabile musâvâtçılığının tesire ile- engin bir adalet anlayışı vardır. Doğruluk, zulmün karşısına çıkmak, adâletin icrası hayranlığı gibi müşterek duygular sayesinde hayatları anlam kazanıyordu. Bu duygular, mîzaclarının esası, bu müşterek mîzacları da Hariciliğin temelidir.

---

yıl geçmeden sadece kendisi dahil altısı Arap olan ikiyüz veya dört yüz kişilik bir mevalî kuvvetiyle Şehrezûr (Kerkük'te) huruc edip Kûfe'ye yaklaştığı rivayet olunur. Ibn Esir ,Kâmil,c.III,s.373

150- Taberî,Tarih,c.V,s.75

151- Taberi,Tarih,c.V,s.63

152- Bağdâdî,Usûl,s.286 vd.

153- Eş'arî, Makalat, c.II,s.125

İlk Harici, ganimet dağılımında "âdil ol ey Muhammed!"[154] diye, kendi Peygamberini bile, kendi adalet ölçüsüne davet etmekten çekinmiyordu. Bu duygunun sahipleri, adaletsizliği ve gayri meşruluğu önlemek için, devlet başkanının kanını akıtacak olan ihtilâlci grup içinde yerlerini alıyorlardı. Savaşırken haklı ile haksızın birbirinden ayrılması için savaşıyor, savaşı terk ederken de adâletin Kitabullâh ile yerine getirileceğine inanarak terek ediyordu.

'Lâ hukme illâ lillâh' sloganının peşinde koşan Harici, hükmü insanlara verdirirseniz, Allah'ın işine karışmış olursunuz, adalet ve tevhid bozulur. Diye karşı çıkıyor. Hz. Ali'nin "Kitâbullah kelime ve lafızlardan ibarettir. Onu ancak insanlar konuşturur"îkazına da aldırmıyorlardı.[155]

Harûra'da toplanan Hariciler, iyilikle emrolunup, kötülükten men olunacağını münâdîlerle ilân ediyor, daha sonraki durum değerlendirmesinde Hurkus; "hakkı talep , zulmü inkar etmeyi"[156] tavsiye ediyor, Abdullah b. Vehb er-Râsibî de, imamet konuşmasında, "Allah, iyiliği emretmek, kötülüğü yasaklamak, doğruyu söylemek ve yolunda savaşmak üzere bizden ahd ve mîsak almıştır." diyerek esas meselenin el-emru bi'l-mağruf ve nehyi an'il münker, metoduyla adaletin ikaması ve zulmün yıkılması olduğunu ifade etmiştir.

Hariciler, Allah'ın hükmü açık seçik ortada iken, ona göre hareket etmeyen, samimiyetlerinden emin olmadıkları büyük cemaat topluluğunun her iki tarafından da teberrî ederek, ahlâkî endişelerden uzak, Kur'an ve sünnete sıkı sıkıya bağlı hakiki ümmet topluluğu içinde adaletin kendiliğinden cereyan edip, mü'minlerin ihtilafsız yaşayacağı kanaatini taşıyorlardı. Hariciler de genel kanaat, halkın aralarında adaleti gözetmeleri gerektiği, adalet kendiliğinden olmuyor da bir imamın varlığına ihtiyaç duyuluyorsa halk onu kendi icmaları ile seçer, bu da vacip değil caizdir,[157] şeklindedir.

154- Hurkus b. Züheyr hakkında hadis için bk., Buhari, K.Menakıb, B.25, Müslim, K.Zekat, B.47

155- Taberi, Tarih, c.V.s.65 vd.; İbnu'l-Esir, Kamil, c.III, s.328 vd.
156- Taberi, Tarih, c.V, s.75
157- Şehristânî, Milel, c.I, s.116

Hariciler ilk toplantılarında bey'atın Allah'a olduğunu beyanla, adalet kavramına, devlet veya emirlik telakkîsinden daha bağlı oduklarını göstermişlerdir. Adaletten ayrılan 'imam-ı câir'e hurûcun gerekliliğini beyânla, bilâhere seçtikleri imamları azl bahanesi arar biçimde adâlet üzere olmalarını kontrolleri altında bulundurmuşlardır.[158]

Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın ilk altı yılını, Hz. Ali'nin tahkime kadar olan hilafetlerini Kur'an'a ve adalete uygun olduğu için kabül, Hz. Osman'ın son altı yılını, Hz. Ali'nin tahkimden sonraki icratının Kur'an'ın emirlerine uymadığından reddetmişlerdir. Kur'an ve sünnete uyguh hareket etmeyen günahkârlardan, hatta kafirlerden kendilerini teberrî etmişlerdir.[159]

Haricilerin adalet enlayışını imanla eş değer kabül etmeleri; İman anlayışlarında sadece kendilerinin mü'min olması sebebiyle adâleti de kendilerinin temin etmesi gerekliliği, Kur'an ahkâmına nüfuzlarının olmaması dolayısıyle diğer müslümanları kafir addederek öldürmek[160], Ehli Kitaba saygılı davranmak[161] gibi anarşiye bebeb oluyorlardı.

Ameli imandan bir cüz kabül etmeleri sebebiyle adâlet zannettikleri her şeyin terki küfre götüreceğinden, Allah'ın dünya ve ahirette adil muamele yapacağını, vaad ve va'îdinde değişiklik yapmasının adaletine muhalif olacağına, günahkârın Rasulullah (a.s) şefaatiyle cennete gitmesinin adl-i ilâhiye uygun düşmeyeceği gibi adâlete dayalı inançlarını ileri sürdüler.[162]

Hariciler adaletin yılmaz savunucuları olmuşlardır. Fakat itidâlin, adaletin vaz geçilmez bir unsuru olduğunu idrak edemediklerinden bir çok defa adalet diye zulüm icra etmişlerdir.[163]

158- Eş'arî, Makâlat, c.II, s.125

159- Bağdâdî, Usul, s.286-87

160- İbn Abdi Rabbih, Ikd., c.II, s.390; Mes'ûdî, Mürûc, c.II, s.404

161- Ebû Zehra, age., s.87

162- Şefaat hakkında bk. Eş'rî, Makâlât, c.II, s.147; Bağdâdî, Usul, s.244,245; İbn Hazm, Fasl, c.IV, s.63 vd.

163- Fığlalı, E., Ruhî, age., s.119

4. Cihâd

Hariciler tahkime sert çıkış yaparak harbin devamından yana olduklarını, zafere yaklaşmışken, Allah'ın haklıyı haksızı ayırt etmesine ramak kalmışken, oyuna gelerek savaşı terketmeyi sebat etmeme şeklinde anlıyorlardı. "İçinizde mâdemki benimle gönderilene inanan bir topluluk ve inanmayan bir topluluk var, o halde Allahın aramızda hukmünü bildirmesine kadar sabredin..."[164] ayetini zafere kavuşuncuya kadar savaşa devam edin şeklinde yorumladılar. Haricilere göre Allah'ın hükmü açıktır, yalnızca insanın gücü yettiği ölçüde bunu gerçekleştirmesi kalmaktadır.[165]

Allah peygamberine "Ey peygamber! Kafirler ve münafıklarla savaş, onlara karşı çetin ol."[166] "Sen, kâfirlere uyma; Onlara karşı olanca gücünle savaş."[167] buyurmuştur.

Mü'minlere de "ama bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette yollarımıza eriştireceğiz..."[168] "..Allah yolunda canlarınızla mallarınızla cihad ederseniz; Bilseniz bu sizin için en iyi yoldur."[169]

Hariciler, kötülüğün kökünü kazımak ve adaleti teminât altına almanın başka bir yolu yoksa, cihada baş vurmayı zarûrî görürler. Gerçek bir imam diğer müslümanları yani muhaliflerini önce kendi imanlarına, yani esas dine davet etmeli- Hz.Ali'yi küfrünü kabûl ederek tevbekâr olmasını istemeleri gibi- reddederse cihad ilân etmelidir. Çünki cihâd bir bütün olan İslâmdan bir parçadır, her müslüman üzerine farzı ayın hükmündedir. Allah "savaş -hoşunuza gitmediği halde- size farz kılındı."[170] buyurmuştur.

Ancak cihâdı kendi görüşlerinde olmayan müslümanlarla savaşmak şeklinde anlamışlardır. Bu anlayıştaki ana unsuru şöyle tesbit etmek mümkündür. "Bedevî kabilesinin mensublarının arada bir anlaşma yoksa öteki kabilelerin hepsinin mensublarını hazır

---

164- A'raf,87
165- Watt, Islam Düşüncesinin Teşekkül Devri,s.18
166- Tahrim,9
167- Fürkan 52
168- Ankebut 69
169- Sâf 11
170- Bakara 216

düşman olarak gördükleri gibi, Harici topluluklarda kendilerinin dışındaki herkesi farklı görüşlerdeki müslümanlar olsalar dahi, kanı dökülebilecek düşmanlar olarak görmektedirler."[171] İslâmdan önceki çöl baskınlarının, İslamîleştirilmiş şekli gibi görünmektedir. Cihâdı başlatmanın, kendi inançlarına davet, karşı düşünüşü tesbit için sorular sormak gibi ön şartlara riayetten başka, gece savaşmamak,[172], savaşı açık idare etmek, savaşta hîle yapmamak , altın gümüş gibi şeylere değer vermeyip, silah at gibi savaş araçlarına harp ganimeti olarak değer vermeleri vesaire gibi düşünüşlerine uygun prensipleri vardır.[173]

171- Watt,Montgomery, Islam Düşüncesinin Teşekkül Devri,s.24

172- "Size geceyi dinlenesiniz diye karanlık ve gündüzü de çalışasınız diye aydınlık olarak yaratan Allah'tır..."Yunus 67, ayetini delil olarak kullanmışlardır.

173- Bağdâdî, Fark, s.103

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HARİCÎ AKÂİDİ VE GELİŞMESİ

HARİCİ AKÂİDİ VE GELİŞMESİ

A. HARİCİLER ARASINDAKİ İTİKADİ GELİŞMELER

Hâricilerin müteaddit defalar hem Muaviye'ye hem Hz. Ali'ye karşı ayaklanmaları -husûsen bir tarafa iltizam etmeyerek- şu anda çepeçevre sarıldıkları idarî yapının genişliğine karşı bir 'protesto' hareketinde bulunduklarına dair faraziyeyi te'yid ettiği gibi çözüme çâre bulamayışlarının da bir delilidir.

Haricî reislerinin hepsi de şehirli değil, eski bedevilerdi.ve 'hurûc'ları âdetâ, çölde âşinâ oldukları küçük topluluklardaki hayatı düzeltiyor oldukları psikolojisini taşıdıklarını göstermektedir. Kendi işlerinde,bir bedevinin kabilesindeki gururunu duyuyor, kabile hayatında olduğu gibi kendi fikriyatının işlendiği şiir ve hitabet konularında ki meşguliyet, kendilerine has bir kültürün gelişmesini intâc ediyordu.[1]

Gerçi hârici zümreler çöl kabilelerinden ayrılmışlardı ve İslâmî bir esasları vardı. Fıkhî meselelere çok ağırlık vermemiş ve kendilerini, belli reislerin belli günahlarını konuşmakla tatmin etmişlerdir. Burada yatan esas fikir, devlet siyâsetinin Kur'ân esaslarına ve hükümlerine dayandırılmasının gerekli oluşu hususundaki inanç idi. Gösterdikleri faaliyetler itibariyle de küçük topluluklarda olduğu gibi zümre dayanışması anlayışının nüve halinde bulunduğunu görüyoruz.

Emevî idaresi bilhassa Ziyad b. Ebîhî[3] ve kendisinden sonra oğlu Ubeydullah b. Ziyad'ın Basra valilikleri zamanlarında almış oldukları çok sert tedbirlerle hâricilere göz açtırmamışlardır.[4] Bu baskılar altında hariciler, Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyye et-Temîmî imamlığında zulümden kaçan, kimseye saldırmayan ve fesat çıkartmayan bir tutum içine girmişlerse de Ubeydullah b. Zi-

---

1- Ahmed Emin, Fecru'l-İslam, s., 379; Watt., Montgomery, İslâmî Tetkikler, çev. Süleyman Ateş, Ankara 1968, s.20
2- Watt, Islam Düşüncesinin Teşekkül Devri, s.24 vd.
3- Ziyad b. Ebîhî, Ebû Süfyanİın ğari meşrû çocuğudur. Muaviye'nin O'nu kardeşi olarak ilanı tenkitlere yol açmıştır.(v.53/672) Bk. Ibn Hacer, Şihabüddin Ebu'l Fadl, el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahabe, I-IV, Mısır 1325/1907, c.I, s.580; Wellhausen, age., s.58
4- Taberî, Tarih, c.V, s.237,312 vd.,471 vd.,523

yad[5], Esleme b. Zür'a komutasında iki bin kişilik bir kuvvetle sıkıştırır. Ebû Bilâl âbidliği, müctehidliği, İbn Ziyad'a karşı davranış ve cesareti sebebiyle çok takdir olunan ve kim olduğuna bakılmaksızın herkesi öldürmeyi (isti'raz), kadınların savaşa girmesini reddederek diğer liderlere göre çok değişik bir karektere sahipti.Ebû Bilâl yanında ki çok az bir harici grubla Esleme'nin ordusunu bozar, bir kısmı da savaşmadan kaçar, buna fena halde kızan Ubeydullah dört bin kişilik bir ordu ile Ebû Bilâl'in adamlarını cuma namazında iken kılıçtan geçittirir.[6]

Muaviye'nin ölümünden sonra hilâfet iddiasına kalkışan ve Yezîd'in ölümünden sonra da Hicaz bölgesinde hilâfeti tanınan Abdullah b. Zübeyr'e, Nafi' b. el-Ezrak etrafında toplanan hariciler yardım ederler.[7] Nafi'nin yanında haricilerin ileri gelenlerinden Necdet b. Amir el-Hanefî, Abdullah b. es-Saffâr, Abdullah b. Ibâd, Hanzala b. Beyhes, Ebû Tâlût, Ebû Füdeyk, Atıyye b. el-Esved bulunuyor[8] ve sayıları da on bin kadardı.

İbn Zübeyr'in kendi kanaatlarında olmadığını [9] veya İbn Zebeyr'in imparatorluğun bünyesini parçalamaya izin verme niyeti bulunmadığını anlayarak O'ndan ayrıldılar.[10] Şimdi Ezârika ve Necedat'taki itikadî gelişmaleri ele alabiliriz.

1. Ezârika (itikadî prensipleri ve siyasi tutumları)

Abdullah b. Zübeyr'den ayrıldıktan sonra Basra'ya gelen Nâfi b. el-Ezrak ve arkadaşları, Şam'lıların Mekke kuşatmasını, kaldırmalarından sonra Basra'lıların İbn Zübeyr'e taraftar olmağa başladıklarını gördüler.Basra'ya gönderdiği valisini şehre sokma-

---

5- Sahabîden Aziz b. Amr Ubeydullah b. Ziyad'ın yanına girirek:Ey oğulcuğum. Ben Resulüllah (sav)i:"Sübhesiz çobanların en kötüsü insafsız deve bakıcılarıdır. Sakın onlardan olma!"Buyururken işittim deyince Ubeydullah O'na:-Otur Sen ancak Muhammed (as)ın ashabının kepeğindensin- demiş, O da:-Onların kepeği varmı idi ki kepek ancak Onlardan sonra hem de onlardan başkalarında oldu -cevabını vermişti.(Kepek;Un kepeğinden istiâre ile aşağı derecede adam manasına kullanılmıştır.)Müslim, İmâre, B.5

6- Taberi, Tarih, c.V,s.312 vd.

7- İbnu'l-Esir Kâmil, c.IV, s.165

8- Wensick,Nafi b. el-Ezrak,İ.A.,c.IX,s.31

9- İbn Zübeyr ile hariciler arasında geçen konuşmalar için bk.Çağatay,N.,Çubukcu,İ.A.,Mezhepler Tarihi,B.I,s.35-37

10- Watt,Islam Düşüncesinin Teşekkül Devri,s.25

mak üzere kuvvete baş vurdular, başaramadılarsa da sulhü de red ederek, Nafi yanında üç yüz kişilik bir grubla Ahvaz'a huruc etti.[11] Bu huruc durumunu uygun görmeyen Abdullah b. es-Saffâr, Abdullah b. Ibâd ve bu ikisinin görüşünde olan hariciler Basra'da kaldılar.

el-Muhakkimetü'l-Ûlâ olrak aynı fikri paylaşan haricilerden Ebû Raşid Nafi' b. el-Ezrak el-Hanefî el-Hanzalî'ye izâfeten onun fikrinde olanlar ayrılmış oldular.[12] Görüşleri şöyle özetlenebilir:[13]

a. Ali b. Ebî Talib, Osman b. Affan, Cemel ve Sıffîn'de taraf olan Talha, Zübeyr, Ümmü'l Mü'minîn Aişe, Muaviye ve bu hareketlerde taraf olanların hepsi büyük günah işlemişlerdir. Kafir olmuşlardır ve cehennemde ebedî olarak kalacaklardır.[14]

b. Kendilerine muhalif olan müslümanlar müşrik olduğu gibi, "kaade"(oturup pasif kalanlar, kendilerine hicret etmeyenler) kendi inançlarında olsa bile müşriktir.[15]

c. Kendilerine katılmayanların yanısıra, onların kadın ve çocuklarının da katli mübahtır.

e. Kur'an'da zikredilmemiş olması hasebiyle zina eden recmolunmaz. Namuslu kadına iftira edene "hadd-i kazf" vurulur, fakat namuslu erkeğe iftira edene vurulmaz.

f. Müşriklerin çocukları da babaları ile birlikte cehennemde temelli kalacaklardır.

g. Gerek söz ve gerekse harekette 'takıyye' kesin olarak caiz değildir.

h. Allah'ın,Peygamber olduktan sonra kafir olacağını bildiği veya bi'setinden önce kafir olan bir kimseyi Peygamber olarak görevlendirmesi caizdir. Büyük ve küçük günâhları aynı sayıp aralarında fark gözetmemek ile Enbiyanın gerek kebâir ve gerekse sağâiri işleyebileceğini söylemek küfürdür.

11- İbnu'l-Esir, Kamil, c.IV,s167

12- Taberi, Tarih, c.V, s. 613-614

13- Şehristanî, Milel, c.I,s.119-122

14- Ali b. Ebî Talib'in küfrüne "Dünya hayatı üzerine sözü senin hoşuna giden,pek azılı düşman iken, kalbinde olana Allah'ı şahit tutan,iş başına geçince yeryüzünde bozgunculuk yapmağa,ekin ve nesli yok etmeğe çabalayan insanlar vardır."Bakara 204,ayetini delil getirirlerdi.

15- "Allah'a ve Peygamberine yalan söyleyenler,özür bile beyen etmeden kaldılar."Tevbe 90,ayetine dayanmaktadırlar.Bk.Şehristanî, Milel,c.1,s.125

2. Necedât (Ezârika'ya tepkiler)

Nafi'nin görüşlerine katılmadıkları için Basra'da kalmış olan haricilerin yanısıra, kendi taraftarları içinde de tepkiler doğdu. Necdet b. Amir el-Hanefî; "İnananlardan hiçbir engelleri ve özürleri olmaksızın savaştan geri kalanlar Allah uğrunda mallarıyla, canlarıyla savaşanlarla bir olamazlar. Allah mallrıyla canlarıyla, savaşanları, savaştan kalanlardan kat kat üstün kıldı. Allah bunların hepsi için cennet için söz verdi. Savaşanları, savaştan geri kalanlardan pek büyük bir karşılıkla üstün kıldı."[20] Ayetini delil getirerek "kaade"nin kendilerinden sayıldığını ve fakat cihadın daha efdal olduğunu söyledi.

Dârı küfürde kalmanın caiz olduğuna "mü'minler, mü'minleri bırakıp kafirleri dost edinmesinler; Kim böyle yaparsa, Allah katında dostluğa yaraşır bir şey yapmış olmaz, ancak onlardan sakınmanız (takıyye) hali müstesnadır..."[21] ayetini delil getirdi. Kendisine katılanlarla Yemâme'ye geçti.

Ebû Tâlût'un adamlarının da Necdet'e bey'atlarıyla (65/684-685) İbn Ezrak'ın başkanlığındaki Ahvaz haricileri ile, kesin olarak Necdiyye ve Ezrakıyye olmak üzere ikiye ayrılmış oldu.

Necedât'ın fikirlerini şöylece sıralayabiliriz:[22]

a. Şarap içene hadd-i şurb vurulmaz. Cehenneme ancak muhalifler gider, kendilerinden olanlar günahkâr dahî olsalar, Allah onları af eder.

b. Kebîre ve sağîre işleyen, günahta ısrar ederse kafirdir. Muhalif olmadıkça kebîrede ısrar etmezse kafir sayılmaz.

c. Adalet cârî ise halka imam seçmek gerekmez. Adalet ancak imamla mümkün olacaksa, o zaman imam seçmek vacip olur.

d. Peygamberlerden her türlü günah sâdır olabilir.

e. Eğer can korkusu varsa gerek söz ve gerekse harekette takıyye câizdir.

20- Nisâ 95

21- Âl-i İmrân 28

22- Şehristânî, Milel, c.I, s.122-125

Nâfi'nin 'zümre dayanışması'na mukabil Necde'de geniş bir sahada nizamı sağlama sorumluluğu ve büyük bir kitle ile ilgilenme anlayışı hakimdi. Bu temel görüşün tabî neticesi olarak da büyük günah işleyenleri ümmetin dışına atma demek olan küfürle itham zorlaşıyordu. Bu anlayış Necde'yi, Dinde temel esaslar ile fer'î esaslar arasında bir ayırım yapmaya götürdü. Allah, Peygamber, münzel Kitaplar ve müslümanların can-mal dokunulmazlığının tasdiki gibi hususların dışındaki furûâta, bilhassa Kur'an-da hakkında açık hüküm bulunmayan hususlarda özrü kabûl ettikleri için Necedat'a "Âziriyye"de denmiştir.[23]

Necde İbnu'l-Ezrak'ın "kaade" nin kâfir olduğu şeklindeki görüşünü reddetmiş ve onları "münafık" olarak görmüştür.[24]

Necedât başta bir imamın bulunması gerekmediğine ve herkesin yapması icab eden şeyin Kur'an'ı takib etmek olduğuna inandıklarını söylerler.[25] Bu görüşleri kılasik bedevi musâvaâtcılığını gösterir.

Ezrâkî'lerin Kur'an'ın 'zahiri' nin bütün pratik ihtiyaçları karşıladığına inanmalarına mukabil, Necdî'ler fiilî hayatın karmaşıklağının farkında idiler ve Kur'an esaslarının özel durumlara tatbikinde 'ictihad' a duyulan ihtiyacı kabül ettiler.

Harici akîdesi İbnu'l-Ezrak ve O'na uyanlar eliyle en aşırı izahını kazandığı devrede, Necde lîderliğinde ki müsamahakâr haricî akîdesi Basra körfezinde Bahreyn ve Umman ile birlikte Yemen'in bazı bölgeleriyle Hadramevtin de içinde bulunduğu geniş bir bölgede müessir olur. Necde'nin iktidarının zirvesine ulaştığında, nufûzu İbn Zübeyr'in nufuzundan daha fazla idi.[26]

Necde, Nafi'ye kaadeyi ve zuafâyı mü'minîni tekfir etmesi, çocukların katlini helâl sayması, emanetleri ehline vermemesi gibi hususlarda ayetlerden deliller getirerek tevbeye davet eden mektuplar yazdı ve Nafi'nin kanaatlarını izah eden cevabî mektuplar aldı.[27]

23- Kutluay Yaşar, Islam ve Yahudi Mezhepleri, s.59

24- Eş'arî, Makalât, c.I, s.157

25- Eş'arî, Makalât, c.I, s.189-90

26- Watt, Islam Düşüncesinin Teşekkül Devri, s.28

27- Taberî, Tarih, c.II, s. 519 -

Nafi'nin son yazdığı mektup okunduğunda Abdullah b. İbâd, aralarında yaşadıkları müslümanların Hz. Peygamber zamanında ki müşrikler gibi olmadığı, sadece nîmet ve hükümlerde kafir oldukları için, onların sadece kanları ve savaş esnasındaki mallarının helal sayılabileceğini söylamesi üzerine Abdullah b. Saffar :"Sen kısalttığın, İbn Ezrak da aşırı gittiği için Allah her ikinizden de uzak tutsun" deyip, etrafıdakilerle ayrılıp gitti.[28]

"Böylece 65/684 yılında el-Muhakkımetü'l-Ülâ denilen ilk haricilerden, kurucularının adlarına izafeten Ezrakıyye, Necdiyye, Sufriyye ve Ibâdiyye olmak üzere dört ana fırka doğmuş oldu."[29]

Çalışmamızın konusu itibariyle harilerin bütün kollarını ve görüşlerini inceleyemiyeceğiz. Haricî görüşlerin aşağı yukarı doğuş dönemlerine bitişik gibi görünen ve en önemli ayrılma hususiyeti arzetmesi bakımından Ezârika ve Necedât'a kısaca temas ettik. Bu iki kolun da mücerred tarihleri tetkik olunmaktan çok, itikâdî görüşleri ve bu görüşleri teşekkül ettiren âmiller, düşünüş şekilleri üzerinde duruldu. Haricî görüşlerin doğuş dönemindeki ana fikirlerin, daha sonraki tarihlerinde nasıl açılıp, nasıl anlaşıldığını, inançlarının esâsını kavramak yönünden faydalı olabileceği düşüncesiyle, özet olarak gözden geçireceğiz.

B. İTİKADÎ GELİŞMENİN UMUMÎ ÖZELLİKLERİ

Ezrakîlerin ayaklanmasından önce ve sonra bir çok mûtedil Haricî Basra'da kalmıştır. Bunlar İslam devletinin Kur'an esaslarına dayanmasını arzu etmekle beraber muhaliflerin öldürülmesine taraftar olmayan zâhid kişiler di ve reisleri de son derece müttekî, müctehid, fevkal'âde bir cesarete sahip Ebû Bilâl Mirdâs b. Udeyye et-Temîmî idi. 'Kaade'ye bağlı olan, genel anlamda isyana taraftar olmayan daha sonraki mezheplerin, Ebû Bilâl'in görüşlerinde birleştikleri rivayet olunur.[30]

Haricî görüşlerini savunan ilk âlimlerden biri-,Ebû'ş-Şa'sâ künyeli Câbir b. Zeyd el-Ezdî[31]dir. Önemli bir muhaddis ve

---

28- Şehristânî, el-Milel, c.I,s.117

29- Fığlalı,E.Ruhî,İbâdiliğin Doğuşu, s.81

30- Taberî, Tarih, c.V, s.566

31- İbn Sa'd,Ebû Abdillah Muhammed, et Tabakatü'l-Kübra,I-IX, Beyrut 1388/1968,c.I,s.132

fakîh olan Câbir Ibadiye fıkasının fikir babası kabül edilir.[32] Bundan başka İbn Abbas (v.68/687)ın talebelerinden kurrâ Ikrime[33] (v.107/725) Mücahid (v.103/721) , Amr b. Dînar (v.126/743) ve büyük lisâniyâtcı Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (v.209/824) Haricî görüşleri savunan âlimler arasında zikredilir.[34]

Basra'lı Harici nazariyatçılar, kesinlikle âsî değildiler; Fakat umumî dinî harekâtin diğer mensubları gibi onlar da dinî tartışmalarla meşgul idiler.[35]

Harici nazariyatcıları Kur'an'ın esaslarını bütün teferruatıyla tatbik etmeyen bir idarecinin hukmü altında yaşamaya çalışan ve Kur'an esaslarının kemâliyle uygulanacağı siyasi bir bünyenin teşekkülünü hayal etmekte idiler. Emevi hukûmetinin sarsıldığı zamanlarda derhal harekete geçerek fiilî bir idare kurmaya kalkışmamışlarsa da, devletin daha İslâmî olmasına çalışmışlardır. Haricî olmayan idarecilerin hukmü altında yaşamalarını veya 'Hurûc' etmemelerini haklı gösterebilmek için bir takım kanaatlar geliştirdiler. Fiiliyâta geçebildikleri ve açıkca halife seçebildikleri zaman ülkelerine 'Dâru'l-İslâm' veya 'Dâru'l-'Alâniye' imamlarına da 'İmâmü'l-Bey'a', fiiliyâta geçemeyiptâ, çalışmalarına gizli devam ettikleri zaman bulndukları bölgeye 'Dârü't-Tekıyya' imamlarına da 'Savunma imami','İmâmü'd-Difâ'' derlerdi.[36]

Muhaliflerin ve Mürtekibi kebîrenin kafir ve müşrik olup-olmadığı tartışmasında, Abdullah b. Ibâd'ın, bunların Allah Resûlünün kabûl ettikleri için müşrik olmadıklarını, sadece nimeti inkâr ettikleri için 'Küffâr-ı Ni'am' olduklarını, mü'min olmamakla beraber müşrik de olmadıklarını, muhaliflere ancak 'Muvahhid' denilebileceğini ve oturdukları bölgeye de 'Dârü't-Tekıyye' değil, 'Dârü't-Tevhîd' denileceğini ileri sürerek Allah'ı inkar edenle , suç işleyeni aynı muameleye tâbî tutulamayacağına ayrı bir incelik getirmiştir.[37]

32- Bilgi için bk.,Fığlalı,E.Ruhi,İbadiliğin Doğuşu,s.84 vd.

33- İbn Sa'd, Tabakat, c.V,s.216

34- Eş'arî, Makalât, c.I, s.175,184

35- Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, s.34

36- Eş'arî, Makâlât, c.I, s.171

37- Eş'arî, Makalat, c.I,s.171; İbn Abdi Rabbih, 'Ikd.,c.IV,s.222 vd.

Muhaliflerle muvafıkların aynı bölgede "Dâru'l-Halt" yaşarlarken, Hariciler Muhalifleri olan hemşehrilerinden kendilerini tamamen uzak tutmaları bazı durumlarda mümkün olmadığı için, muamelenin hukmünün konulmasında belirsizlik veya kapalılığa zaruret hasıl oldu.[38] Hükümlerde kararsızlık gösteren bu fırkaya "Vâkıfa"denir.[39]

Harici fikirlerin zuhuru safhasından itibaren cennet ve cehennem ehlinden bahsedilmekte ve cennet ehli olmak için ne gerekiyorsa yapılmasına, cehennem ehlinden de kesinlikle alâkasız kalmaya, onlarla bir arada yaşamamaya, hatta harp halinde bulunmaya dair kararlarla meşgul olduğunu görüyoruz. Bu kararların esasında büyük günah işleyenlerin, gerçek mü'minler toplumundan atılması (tekfir) fikri bulunmaktadır.

Zaman akışı içindeki şartlar altında fiiliyata dayalı olarak, küçük bir cennet ehli topluluğu içinde yaşamak ve diğer bütün insanları, cehennem ehli veya muhtemel düşmanlar olarak görmek suretiyle, muhaliflerin oturduğu bölgelere (Dâru'l-Harb) veya (Dâru'l-Cihad) dendiği halde, "kaade"ye taraftar olanlar çoğalmaya başlayınca bu telekkîlerde gelişmeler olmuştur. Cihad bölgelerine (Daru't-Tekıyye) denmiştir. Bu terim içinde muhaliflerin muhtemel düşmanlar olduğu telakkîsi vardır. Evlenme ve akrabalık bağlarına yer verme inancı taşıyanlarca da (Dâru't-Tevhîd) denmeye başlanılmış, bir çok kimseler farklı inanmayı düşmanlıktan tefrik etmişlerdir.

Bütün bunlar günah işleyenin suçlu olduğu, ceza göreceği, tevbe etmediği takdirde af olunmayacağı kesin kanaatlarında değişiklik olmamakla birlikte, günahkarı fiiliyatta toplumlarından sürüp çıkarmanın imkansızlığını anladıklarını göstermektedir. Vâkıfa'nın hükmün tecili görüşü ile günahkârın son kaderi üzerinde söz söylemeyi reddetme kanaatları aşikârdı.

38- İbrahim isminde bir Haricî câriyesi tarafından bekletilmesine kızarak, O'nu bir bedeviye satmaya yemin etmesi üzerine Meymun isminde bir Ibâdî arkadaşının karşı çıkması ve cariyeyi alacak olan muhalif bedevinin câriye ile olacak münasebetinin (Bakara: 221, Mâide: 5) ayetlerine muhalif olduğundan satılmasının caiz olmadığı itirazı, aslında muhaliflerle ortaya çıkabilecek akrabalık bağlarının hukmü meselesi idi. Eş'arî, Makalât, c.I, s.176 "Müşrik erkekler de iman etmedikce onlara mü'min kadınları nikahlamayın.."Bakara, 221;"..Kim şeriatın hükümlerini tanımaz, imanı inkar ederse bütün yaptıkları boşa gitmiştir.."Maide, 5

39- Eş'arî, Makalat, c.I, s.176 vd.

C. HARİCİ HAREKETİNİN ÖZELLİĞİ

Harici hareketinin doğuşundan itibaren, önem arzeden hususiyetlerine bir bütün olarak temas etmeyi faydalı buluyoruz.

Peygamberimizin vefatından kısa sayılabilecek bir süre sonra ortaya çıkan ictimaî anarşı karşısında, dindar fakat mâlumatı az müslümanlar, cereyan etmekte olan olayları değerlendirme güçlüğü içinde paniğe kapılmışlar, samimî olmalarına rağmen kültürsüzlükleri gereği taassuba sarılmışlardır.

Düşüncelerinin esası, İslam ümmetinin Hz. Peygamber devrinde olduğu gibi Kur'an'a dayandırılması hususunda ısrarlı oluşlarıdır. Şübhesiz bütün müslümanlar bunu arzu etmiştir. Fakat toplumdaki ânî gelişme neticesi merkezi otoritenin zayıflaması sonucu ,eski günlere nasıl dönüleceğini bulamamış veya iktidardaki idareye mukâvemetin daha kötü sonuçlar doğuracağını hissetmiştir. Hariciler fazla derine dalmadan, Kur'an'a dayalı bir ümmet için, cesur bir şekilde kılıca sarılmışlardır.

Bu ümmetin teşekkülü için günah işleyenleri kafir saydıkları zaman belki aşırı gitmiş olabilirlerdi. Fakat mûtedil ve dindar büyük müslüman kitlesini sarsmış konunun ciddiyetini düşündürmüş, Kur'an esaslarına dayalı bir ümmet fikrini benimseyen büyük kitle Haricilerin aşırılıklarını düzeltmeye çalışmıştır. Haricilerin, her günah işleyeni ümmetin dışına atmak istemeleri maddeten mümkün olmamakla beraber bu tavırları İslam ümmetine mensup olmanın asgarî iman ve ameli gerektirdiğinde mutabakat sağlanmasını temin etti. Onların sert tepkileri olmasa idi, belki hiç bir zaman hakiki bir İslam imparatorluğu kurulamazdı.

Haricilerin görüşleri ferdiyyetci değil, cemaatci düşünce şekli idi. Harici doktrinini benimseyenin kendilerine hicret ederek ehli cennet olması ve kurtuluşa ermenin yolu idi. Bu cemaata mensup olmayıp muhalif kalanların cehennem ehli, kafir olduğu inancı; Günahsızlardan veya önce günah işlemişse tevbe etmiş mü'minlerden müteşekkil "hakiki ümmet" topluluğuna bir câzibe vermiştir.

Kanaatlarını paylaşmakla beraber, onlara hicret edemeyen (kaade) nin imanî değerlendirmesi ve zamanla topluluğun büyümesinden kesin günah kontrol sisteminin zayıflaması sonucu Haricilerin düşüncelerinde müsbet gelişmeler olmuştur.

Haricilerdeki Islam ümmeti hakkındaki cemaatci düşünce, Arapların kabile yaşayışındaki özelliği, yeni şartlarda Islami bir temel üzerine yeniden kurma teşebbüsü sayılabilirse; Cemaate derin bir sadakat ve bağlılık duygusuyla mensûbiyetin cazibesi, hayatın anlamı oluyordu. Haricilerdeki ümmete bağlılık duygusu ile aynı zamanda yaşayan Şiilerce imama bağlılık duygusu açık bir tezat teşkil etmektedir.

Hariciler bedevî musavatcılığının tesiriyle, imamın ehl-i Beyt'ten hatta Kureyş'ten olması gerekmediği inancı ile, demokratik usullerle (halkın icmaı) neseb değil, liyakat esasına göre imamlığa herkesin seçilebileceğini uygulayarak göstermişlerdir.

Orijinal görüşlere sahip olmalarına rağmen, fikrî gelişme olmamış, taassubları taraftarlarını bertaraf etmiştir.

SONUÇ

İslâmiyette ilk ortaya çıkan mezhep olması itibariyle Hariciler, İslam düşünce tarihinin ele alacağı konuların nüvesini teşkil edebilecek ilk fikirleri, kendi şartları çerçevesinde ortaya koyan ilk topluluk olmuştur.

Hz. Peygamber'in vefatından biraz sonra, kabile asabiyetinin başkaldırması, merkezî otoritenin zaafa uğraması, fetihler dolayısıyla cemiyetin yapısında meydana gelen hızlı değişme gibi sebeblerden, cemaat içinde cereyan eden, üzücü olaylar karşısında, dindar ve fakat kültürsüz topluluk, hadiseleri değerlendirememe güçlüğü ile karşılaşmıştır. Bunlar cemiyetteki nizamın bozulmasını kabüllenememiş, karışıklıkların sebeblerini, kişilerin nefsanî arzularına uyarak takvadan uzaklaşmalarına hamletmiş ve Hz. Peygamber devrinin şiddetle özlemini duymuştur.

Bedevî veya yarı bedevi olmaları dolayısıyle iyi niyetlerine rağmen, dînî ve ictimâî değerlerin inceliklerine nüfuz edemedikleri için, Kur'an ve sünnetin meşrû saydığı bir çok husûsu din dışı kabül edip, dinî gayret kasdiyla reaksiyoner olmuş, anarşiye sebebiyet vermişlerdir.

Kur'an ve Sünnete dayalı bir ümmet teşekkülünde ısrarlı oluşları, Kur'an'nın emri olan hükümlerin mutlaka ifası (amelin terk edilmemesi), insanları eşit kabül edip, kabile tahakkümlerine baş kaldırmaları ve her müslümanın iyiyi emredip kötülükten nehyetmesinin vazgeçilmez bir görevi olduğu, bu hususların tahakkuku için bütün müslümanların severek canlarını feda etmeleri (cihad) gibi ileri sürdükleri görüşleri, cephe aldıkları topluluklarıı da ciddî şekilde düşündürmüştür. Bu fikirler karşısında mûtedil kesim, bir taraftan irkilip gücünü toplamaya çalışırken, diğer taraftan Haricilerin aşırılıklarını gidermenin yollarını aramaya başlamıştır.

Ileri sürdükleri fikirler hiç bir müslümanın reddemiyeceği şekilde kuvvetli idi. Ne var ki, uygulamada fıkha âşinâ olan sahabî, Haricinin yanında değil karşısında yer alıyordu.

Kur'an ve sünnete sıkı bağlılıklarına rağmen, uygulamaları cemiyetin durumuna uymuyor, eskiye bağlı, âdetâ kabile anlayışını andıran, günahsızlardan müteşekkil inançlarını paylaşmayanları kâfir kabül eden, sert ve haşin bir tavır ortaya koymuşlardır.

Dünyevî menfaatlerden uzak, gayri siyasi ve dini yönden fevkalâde aktif gerçek ümmet topluluğunu teşekkül ettirirken, dini tebliğ ve adaleti ikâme zannıyla, zulmedip anarşiye sebebiyet vermişlerdir.

Hilafet konusunda Kureyş'in tahakkümüne boyun eğmeyerek, Islam'ın ruhuna da uygun düşen modern bir demokrasi anlayışı ortaya koymuşlardır. Haricilerdeki ümmete bağlılık duygusuyla aynı zamanda yaşayan Şiilerce imama bağlılık duygusu açık bir tezat teşkil etmektedir. Şiîlerin bilâhare gelişecek olan imamet telakkîlerine, Haricilerin hür seçim prensipleri zamanında bir tepki oluşturmuştur. Sathî mâlûmatlarına rağmen, cesaretle bu hususta mücadele verirken, dini kültürleri fevkalâde olan bir grup sahabinin çekimser kalması dikkatimizi çekmektedir.

Daha sonra Kelam ilminin ya doğrudan veya ikinci derecede konusunu teşkil edecek olan meselelerin Hariciler tarafıdan ele alındığını görmekteyiz. Siyasî bir konu olan hilafet meselesinden ihtilaf çıkarmalarına rağmen muhalefetlerini Kur'an'a ve sünnete dayandırarak meseleyi Islamın ilk temel prensibi olan iman-küfür kavramlarının içine almışlar, büyük günah işleyenin uhrevî durumu hakkındaki cevabı zorlamışlardır.

Doğuşlarından kısa bir müddet sonra günahkarın tevbe ettiği takdirde temelli cehennemde kalmayacağı, toplulukları genişledikce günah işleyenlerin ümmetten ihracının maddeten mümkün olamayacağından, farklı inanmayı düşmanlıktan tefrik etmeye başlamışlarsa da; Kültürlerinin yetersizliği sebebiyle ilmî bir disiplin oluşturmaktan uzak kalmışlardır.

Müslümanın müslümanı öldürmesi gibi, Islâm'ın ruhuna taban tabana zıt düşen olaylardan hayal kırıklığına uğrayan Hariciler, Hz. Peygamber devrinin özlemini yaşarken, din adına bir çok anarşiye sebep olmakla beraber, Kur'an ve Sünnete dayalı bir ümmetin teşekkülü hususundaki ısrarlı tutumlarıyla, kendilerinden sonraki Islâm cemaatını, bir güç oluşturma yönünde etkilemişlerdir diyebiliriz.

BİBLİYOGRAFYA

KUR'AN-I KERİM

Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel,(v.241/855)
el-Müsned,I-VI,Beyrut ty.

Ahmed Emin,
Fecru'l İslam, Kahire 1965

Arnold, T.W,
Intişar-ı İslam Tarihi, çev.Halil Halid, İstanbul 1343

Aydın Ali Arslan,
Islam Inançları ve Felsefesi, Ankara 1973

Bağdâdî, Ebû Mansur Abdulkâhir b. Tahir,et-Temimi,(v.429/1037)
Kitabü Usûli'd-Dîn, Istanbul 1346/1928
el-Fark beyne'l-Fırak, tah.Muhammed Muhuddun Abdulhamid
Kahire ty.

Bakıllânî,Ebu Bekir Muhammed b. et-Tayyib b. el-Bakıllanî,(v.403/1013)
et-Temhid, Nşr.J.Mc.Crty,S.J,Beyrut 1957

Bilmen, Omer Nasuhî, (1884/1971)
Hukuku Islamiyye ve Istılahatı Fıkhıye Kâmusu, I-VIII,
Istanbul 1969

el-Buharî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ismail,(v.256/870)
el-Câmi'us-Sahih, Istanbul 1979

Cürcânî, Ali b. Muhammed, es-Seyyid eş-Şerif, (v.816/1413)
Şerhu'l-Mevâkıf,I-III, Istanbul 1311

Cüveynî, Imamü'l-Haremeyn,Abdulmelik b. Abdillah (v.478/1085)
el-İrşâd ilâ Kavâtı'l-Edille fî Usûli'l-İ'tikâd,nşr.M.
Yusuf Musa ve Ali Abdülmün'ım,Abdulhamid, Mısır 1369

Çağatay Prof.Dr.Neşet-Doç.Dr.Çubukcu,I.Ağâh,
İslam Mezhepleri Tarihi I,Ankara 1965

Ebû Zehrâ, Muhammed,
Islamda Siyasi ve Itikâdî Mezhepler Tarihi,çev.E.Ruhi
Fığlalı-Osman Keskioğlu, Istanbul 1970 ?

el-Eş'rî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ismail,(v.324/936)
Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve 'htilâfü'l-Musallîn,tah.Muhammed Muhmddîn Abdelhamid,I-II,Kahire 1369/1950,1373/1954

Fahrüddin Razî,
el-Muhassal (Kelama Giriş),çev.Hüseyin Atay, Ankara 1978

Fığlalı,Prof.Dr.Ethem Ruhi
Ibadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri, Ankara 1983

el-Fırûzâbâdî, Mecdüddîn Ebû Tahir Muhammed b. Ya'kûb,(v.817/1414)
el-Kâmûsu'l-Muhît,çev.Asım Efendi, I-IV, Istanbul 1305

el-Gazzalî,Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed,(505/1111)
Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslam ve'z-Zındika,nşr.,Mustafa el-Kabbani ed-Dımeşkî, Mısır 1319/1901

Hamidullah,Prof.Dr.Muhammed,
Islam Peygamberi,çev.M.Said Mutlu, Istanbul 1966,

Harpûtî, Abdullatıf,
Tenkîhu'l-Kelam fi 'Akâidi Ehli'l-İslam, İstanbul 1330

Hatiboğlu, Mehmed Said,'Hilafetin Kureyşliliği', A.Ü.İ.F.Dergisi, c.XXIII,

Hizmetli, Sabri,
'Câhızın Imamet Anlayışı',A.Ü.İ.F.,Dergisi,c.XXVI,

İbn 'Abdi Rabbih,Ebû Omer Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî,(328/939)
el-Ikdü'l-Ferid,I-VII, Kahire 1948

İbn Abidîn, Muhammed Emin b. Omer (v.1252/1836)
Kitabu Tenbîhi'l-Vülat ve'l-Hukkam 'alâ Şatimi Hayri'l Enam,(fi Mecmu'atır-Resâil),Istanbul 1325

İbn Ebi'l Hadid, Abdulhamid Hibetullah b. Muhammed b. el-Hüseyin (655/1257)
Şerhû Nehcü'l-Belâğa I-IV, Beyrut 1954

İbnu'l-Esir, 'Izzüddin Ebu'l-Hasen b. Ali b. Muhammed b. Abdilkerim el-Cezerî,(630/1232)
el-Kâmil fi't-Tarih, I-XIII, Beyrut 1385-86/1965-66

İbn Hacer, Şihabüddin Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Kenânî el-Askalânî,(852/1448)
el-İsâbe fî Temyizi's-Sahabe, I-IV,Mısır 1323-25/1905-07

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali el-Endelüsî,ez-Zâhiri,(456/1063)
Kitabü'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihel,I-V,Bağdat ty.

İbn Kesir, 'Imadüddin Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Omer, (774/1372)
el-Bidaye ve'n-Nihaye,I-XIV, Beyrut 1966

İbn Manzur, Cemaleddin Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mukerrem, (v.711/1311)
Lisânü'l-Arap I-XV, Beyrut ty.

İbn Sa'd, Ebû Abdillah Muhammed, (v.230/844)
et-Tabakâtü'l-Kübrâ,I-IX,Beyrut 1388/1968

İbn Teymiyye, Şeyhu'l-İslam Ahmed b. Abdülhalim,(v.728/1328)
Mecmu'tü'r-Resâli'l-Kübrâ,I-II, Mısır 1323

İrfan Abdulhamid,
İslamda İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasleri, çev.M.Saim Yebrem, İstanbul 1981

İslam Ansiklopedisi,(İ.A) İstanbul 1964 ?

İzmirli, İsmail Hakkı,(1869-1946)
Yeni İlmi Kelam,I-II, Istanbul 1339/1341,1340/1343

Kılavuz,Ahmet Saim,
İman-Küfür Sınırı,Istanbul 1982

Kutluay,Doc.Dr. Yaşar,
Islam ve Yahudi Mezhepleri, Ankara 1965
Tarihte ve Günümüzde Islam Mezhepleri, Ankara 1968

Maturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed (v.333/944)
Kitabü't-Tevhid, Beyrut 1970

Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, (v.450/1058)
el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vlâyâtü'd-Dîniyye, Mısır 1380/1960

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Huseyn b. Ali (v.346/957)
Murûcü'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher, Beyrut 1965

Müslim,Ebu'l-Huseyn Müslim el-Haccac b. Müslim el-Kuşeyrî,(v.261/875)
Sahîhu'l-Müslim, I-V, nşr. M.Fuad Abdulbakî,Mısır 1374 1375/1955-1956

Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, (v.490/1097)
el-Mebsût, I-XXX,Beyrut ty.

Şehristânî,Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim,(v.548/1153)
Nihayetü'l-İkdâm fî Ilmi'l Kelam, nşr.Alfred Guillaume, Bağdad ty.

Şiblî,Mevlânâ,
İslam Tarihi,(Asr-ı Saadet),çev.Ö.Rıza Doğrul,I-IX, İstanbul 1928

Taftazânî, Sa'düddîn Mes'ud b. Ömer,(v.793/1390)
Şerhu'l-Mekâsıd,I-II,Istanbul ty.
Şerhu'l-Akâid, Istanbul 1326

Topaloğlu,Bekir,
'İman ile Küfür Arasındaki Sınır' Diyanet Gazetesi,sayı 80-81-83 Ankara 1973/1974

et-Tirmîzî, Ebu İsa Muhammed b. Isa, (v.279/892)
es-Sünen, I-II, Kahire 1292

Tritton,A.S.,
Müslim, Theology, London 1947

Uçok Dr. Bahriye,
Islamdan Dönenler ve Yalancı Peygamberler, Ankara 1967

Watt, Prof.Dr.W.Montgomery
İslâmî Tetkikler, çev.Dr.Süleyman Ateş, Ankara 1968
[illegible] Islam Düşüncesinin Teşekkül Devri, Çev.Doç.Dr.Ethem Ruhi fığlalı, Ankara 1981

Wellhausen,Julius,
Arap Devleti ve Sukutu, çev.Fikret Işıltan, Ankara 1963

Wensinck,A.J.,
Nâfi' b. el-Ezrak, İ.A., c.IX

Zebîdî, Muhibbuddin, Ebi'l Feyz es-Seyyid Muhammed Murtaza el-Huseynî el-Vâsıtî, (v.1205/1790)
Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs, I-X, Mısır 1307/1980

İNDEKS